

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistratura Mərkəzi

Əlyazma hüququnda

Mehdiyev Elvin Ağarəzi oğlu

**“Azərbaycanın İslam ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığının inkişaf
perspektivləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiasın şifri və adı: İİM – 060401Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. F.Ə.Rəhimli

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. M.Cəmilov

Bakı –2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
------------	---

FƏSİL I. İSLAM ÖLKƏLƏRİNİN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA YERİ VƏ ROLUNUN TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 İslam ölkələrinin dünya ölkələri arasında coğrafiyası, iqtisadi və sosial mövqeyi	6
1.2. Aparıcı islam ölkələrinin iqtisadi inkişaf modeli.....	10
1.3. İslam iqtisadiyyatının əsasları və prinsipləri	23

FƏSİL II. İSLAM ÖLKƏLƏRİNİN ÇOXTƏRƏFLİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İSLAM TƏŞKİLATLARININ İŞİNDƏ İŞTİRAKI

2.1. İslam ölkələrini birləşdirən ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat – İslam Konfrans Təşkilatı: yaradılması, məqsəd, vəzifələri və orqanları.....	40
2.2. Azərbaycanın İslam Konfransı Təşkilatı ilə əməkdaşlığı	43
2.3. Azərbaycanın digər islam regional integrasiya qurumları ilə əməkdaşlığı	51

FƏSİL III. İSLAM DÜNYASINDA AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIĞI

3.1 Türkiyənin xarici iqtisadi siyasəti və Azərbaycan.....	58
3.2 Azərbaycan- Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığı.....	69

NƏTİCƏ.....	74
-------------	----

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	77
---------------------------------	----

REZUME.....	79
-------------	----

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İslam ölkələri həm dünya iqtisadiyyatında, həm də müsəlman dünyasında qeyri-bərabər, müxtəlif inkişaf səviyyəsindədir. İslam ölkələrinin iqtisadi vəziyyətinin təhlili əsasən onların makroiqtisadi inkişafını əks etdirən əsas göstəricilərinin səviyyəsi, ÜDM-in istehsalı, iqtisadiyyatının strukturu, təbii resursları və digər göstəricilər. Ona görə də bütün müsəlman ölkələrini iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1. İnkişaf etmiş müsəlman ölkələri – buraya Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Küveyt, Qətər, Malayziya, Səudiyyə Ərəbistanı, Oman və Brünay ölkələrini aid etmək olar. 2. Sənayecə inkişaf etmiş müsəlman ölkələri – buraya İndoneziya, Türkiyə, MDB müsəlman ölkələrindən Özbəkistan, Qazaxıstan və Azərbaycan. 3. İnkişaf etməkdə olan müsəlman ölkələri – Livan, İran, Suriya, Əlcəzair, Tunis, İordaniya, Misir, Mərakeş, İraq və Pakistanı aid etmək olar.

Təhlil göstərir ki, İslam ölkələrində müxtəlif iqtisadi inkişaf modelləri tətbiq olunsa da, lakin vahid islam ideologiyası, islam iqtisadiyyatının ümumi prinsipləri, onun əsasları və xüsusiyyətləri eynidir.

Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra, onun, baxmayaraq ki xarici iqtisadi əlaqələrində Avropa məkanına inteqrasiya xüsusi yer tutur, öz tarixi, mədəniyyəti, dini etiqadı, adət-ənənələri ilə İslam ölkələrinin ayrılmaz hissəsi olan ölkənin İslam dövlətləri ilə çoxtərəfli münasibətləri, o cümlədən iqtisadi əlaqələri, bu dövlətlərin təmsil olunduğu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan, Azərbaycanın İslam ölkələri ilə çoxtərəfli münasibətlərinin, o cümlədən iqtisadi əlaqələrinin inkişafı məsələlərinin tədqiqi, islam inkişaf modelini, islam iqtisadiyyatının əsaslarını və prinsiplərini öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki tərəfdən böyük aktuallıq kəsb edir.

Bu gün 58 müsəlman ölkəsini birləşdirən ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat İslam Konfransı Təşkilatıdır (İKT). Dini birlik əsasında yaradılan bu təşkilatın əsas məqsədi üzv dövlətlər arasında islam həmrəyliyini möhkəmləndirməyi əsasında

elm, mədəniyyət, sosial-iqtisadi və başqa vacib sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirmək və dərinləşdirməkdir.

Azərbaycan 1991-ci ilin dekabrında təşkilata qəbul edilmişdir və o gündən təşkilatın bütün zirvə konfranslarında, onun əsas orqanları ilə müxtəlif istiqamətlərdə sıx əməkdaşlıq edir. Əməkdaşlığın bir vacib istiqamətlərdən biridə ***iqtisadi əməkdaşlıqdır***. Təşkilatın əsas iqtisadi orqanlarından olan ***İslam İnkişaf Bankı*** ilə əməkdaşlıq xüsusi yer tutur. Bank tərəfdən bu günədək Azərbaycana ayrılmış güzəştli islam bankçılıq əməllərinə əsasən kreditlərin məbləği 130 mln. doll. artıqdır, qrantların məbləği isə 5 mln. doll. keçib. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı ilə yanaşı, bu quruma daxil olan ayrı-ayrı ölkələrlə də ikitərəfli iqtisadi əlaqələrinin qurulmasına da çox böyük əhəmiyyət verir.

Müsəlman ölkələrinin digər integrasiya qurumları, ilk növbədə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türkdilli Dövlətlər Birliyi çərçivəsində də İslam ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin təhlili böyük aktuallığa malikdir. ***Tədqiqatın əsas məqsədi*** İslam ölkələrinin dünya iqtisadiyyatında yeri və rolunu, onların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərini hərtərəfli tədqiq etmək, Azərbaycanın İslam ölkələri və islam regional integrasiya qurumları ilə əməkdaşlığın vəziyyətini kompleks təhlil edərək onların inkişafı ilə təkliflər və tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı ***vəzifə lər qarşıya qorulmuş və baxılmışdır olunub:***

- islam ölkələrinin dünya iqtisadiyyatında yeri və rolu;
- aparıcı islam ölkələrinin iqtisadi inkişaf modeli;
- islam iqtisadiyyatının və islam bankçılığının əsasları və prinsipləri;
- Azərbaycanın İslam ölkələri, onların təmsil olunan əsas təşkilatlarla əməkdaşlığı və perspektivləri.
- İslam dünyasında Azərbaycan- Türkiyə strateji əməkdaşlığı

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın **obyektini** islam ölkələrinin dünya iqtisadiyyatında rolu və mövqeyi, onların iqtisadi inkişaf modeli, islam iqtisadiyyatının əsasları və prinsipləri **predmetini** isə bu ölkələrin Azərbaycan ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı və onun qenişlənməsi istiqamətləri təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, iqtisadi inkişaf Nazirliyinin, İslam İnkişaf Konfransının, İslam İnkişaf bankının, BMT-in ixtisaslaşdırılmış maliyyə qurumlarının illik hesabatları, monoqrafiya jurnallar və “İnternet” şəbəkəsindən informasiya məlumatlardan ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qlobal iqtisadiyyatda islam ölkələrinin yeri və rolu, onların təsnifatı, iqtisadiyyatlarında gedən proseslər geniş təhlil olunmuş, bununla bağlı müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmış;
- Aparıcı İslam ölkələrinin iqtisadi inkişaf modelləri, islam iqtisadiyyatının ümumi prinsipləri, onun əsasları və xüsusiyyətləri sistem şəkildə tədqiq olunmuş və qarşılıqlı əməkdaşlıqda bu amillərin nəzərə alınmağı təklif edilmişdir;
- Azərbaycanın İslam ölkələri ilə çoxtərəfli iqtisadi münasibətlərin inkişaf strategiyası və istiqamətləri əsaslandırılmışdır;
- İslam dünyasında Azərbaycan –Türkiyə strateji əməkdaşlığın konseptual əsasları müəyyən edilmişdir və bu istiqamətdə tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəaları, nəticələr və irəli sürülən təkliflər. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətində, o cümlədən islam ölkələri ilə əməkdaşlığın inkişafında, genişlənməsində müvafiq dövlət orqanlarında istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı ali məktəblərdə “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” kursunun tədrisində dissertasiya materialları istifadə oluna bilər.

FƏSİL I.

İSLAM ÖLKƏLƏRİNİN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA YERİ VƏ ROLUNUN TƏDQIQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 İslam ölkələrinin dünya ölkələri arasında coğrafiyası, iqtisadi və sosial mövqeyi

İslam ölkələrinin əksəriyyəti Asiyada yerləşir. Ona görə də bu ölkələrin xarakteristikası *Asiya İslam ölkələrindən* başlaması məntiqi olar. Asiyada (MDB ölkələrini daxil etmədikdə) iyirmidən artıq islam ölkəsi yerləşir. Hər şeydən əvvəl bu ölkələr ərazisinin həcminə görə kəskin fərqlənirlər. Burada üç ölkə - Səudiyyə Ərəbistanı, İndoneziya və İran böyük əraziyə malikdirlər. Türkiyə, Əfqanıstan, Yemən, Pakistan 500 min km² - dən 1 mln. km² - dək əraziyə malik olduğu üçün bunlar da böyük ölkə hesab edilə bilər. Sonra nisbətən kiçik ərazisi olan ölkələr qruplaşdırılır. Hətta 1000 km² - dən az ərazisi olan Bəhreyn də bu ərazidə yerləşir.

Əhalinin sayına görə də bu ölkələr arasında kəskin fərq vardır. İki ölkə - İndoneziya, Pakistan – dünya üzrə 100 mln. nəfərdən artıq əhalisi olan 10 ölkə sırasına daxildirlər. İki ölkə - İran, Türkiyə - 50-100 mln. nəfər əhalisi olan ölkələr sırasına daxildir. Bir qrup ölkələr 20-50 mln. nəfər əhaliyə, qalanları 20 mln. nəfərdən az əhaliyə malikdirlər.

Bu ərazidə neftçıxaran və ixracedən ölkələr və eləcə də yeni sənaye ölkələri də müvəffəqiyyətlə irəliləyirlər. Neftçıxaran və ixracedən islam ölkələri – İran, İraq, Qatar, Küveyt, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, İndoneziya (Asiya ölkələri) və Əlcəzair, Liviya (Şimal Afrika ölkələri) neft istehsalı və ixracı üzrə birgə iqtisadi siyasət yetirmək, öz məhsullarının sahibi kimi qiymətləri müəyyən etmək məqsədi ilə 1960-cı ildə “Neft ixrac edən ölkələr təşkilatı” (OPEK) yaratmışdılar. Bu islam ölkələrdən başqa Qabon, Nigeriya (Afrika ölkələri) və Venesuela (Amerika ölkəsi) də daxil olmuşdur.

Bu təşkilatın iqamətgahı Vyanadadır (Avstriya). Dünya neft və qaz istehsalının 40%-i və dünya neft ehtiyatının 80%-i bu təşkilatın payına düşür. Qeyd olunan ölkələr hər nəfərə düşən ÜDM-un həcmi baxımından inkişaf etmiş sənaye ölkələrinə daha yaxındırlar.

Belə ki, Asiya islam ölkələrində müxtəlif idarəçilik üsulu mövcuddur. Məsələn Pakistan, İndoneziya, Suriya və digər ölkələrdə respublika idarəçiliyi mövcuddur. İordaniya, Küveyt və Bəhreynə - əmirlik, Malayziyada sultanlıq formasıdır. Qatar, BƏƏ, Oman və Səudiyyə Ərəbistanında mütləq monarxiya idarəçiliyi mövcuddur.

Asiya özündə 20-dən artıq islam dövləti birləşdirir (mədəni irs baxımından qeyd etməliyik ki, dünyanın ən qədim mədəni irsə malik ölkələrdən olan İran və İraq da bu ərazidə yerləşir).

Cədvəl 1.

Asiya İslam ölkələrinin bəzi iqtisadi göstəriciləri (2014)

	Ölkələr	Ərazisi, min km ²	Əhalisi, mln.nəfər	ÜDM-un həcmi, mlrd.doll.
1.	Əfqanıstan	655	25,5	5,8
2.	Bəhreyn	0,695	1,3	9,6
3.	İordaniya	89,4	6,9	79,6
4.	İraq	438,3	36,0	60,0
5.	İran	1648	78,4	368,9
6.	Yəmən	528	24,8	12,8
7.	Qatar	11,4	2,1	16,0
8.	Küveyt	18,0	2,0	165,8
9.	Livan	10,5	4,5	21,8
10.	BƏƏ	84,0	8,0	71,0
11.	Oman	212	3,0	21,7
12.	Fələstin	6,3	3,3	5,1
13.	Səudiyyə Ərəbistanı	2150	28,7	599,8
14.	Suriyə	185	21,4	23,1
15.	Türkiyə	779,4	77,7	820,2
16.	Pakistan	796	181,4	96,1
17.	İndoneziya	1905	248,8	711,8
18.	Malayziya	330	28,3	222,2

Cədvəldə nümayiş etdirilən göstəricilərdən aydın olur ki, Fələstin, Qatar, Bəhreyn kimi kiçik ölkələrlə yanaşı Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İndoneziya və Türkiyə kimi geniş dünya iqtisadi əlaqələrinə malik olan ölkələr də vardır.

Dünya iqtisadiyyatında Asiya İslam ölkələrinin rolu ilk növbədə ondan ibarətdir ki, bura kifayət qədər karbohidratlar xammalına malikdir, zəngin neft və qaz yataqları vardır.

Bu ərazidə olan neft ehtiyatları dünya neft ehtiyatının təqribən 65%-ni təşkil edir, İraqda, Küveytdə, BƏƏ-də hər birində 100 mlrd. tondan artıq, Səudiyyə Ərəbistanda – 79,5 mlrd. ton, İranda – 69 mlrd. ton mövcuddur.

Bu İslam ölkələri dünya qaz sənayesinin inkişafında da böyük rol oynayırlar. Belə ki, Səudiyyə Ərəbistanı, İran və BƏƏ qaz ehtiyatına görə ancaq MDB-dən geri qalır.

Asiya İslam ölkələrində iqtisadiyyatın sahəvi quruluşunu araşdırmaq üçün həmin ölkələri dörd qrupa ayırmaq olar:

1. Farz körfəzinin ərəb ölkələrində (İraqdan başqa) hasilat sənayesinin xüsusi çəkisi daha artıqdır. Kənd təsərrüfatı – 1-3% təşkil edir.
2. Əfqanıstan, Yəmən, İraq, İran, Türkiyədə kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin xüsusi çəkisi artıqdır (16-46%).
3. Üçüncü qrup ölkələrdə (İordaniya, Livan) üçüncü bölmə-xidmət sahəsi üstünlük təşkil edir – 65%.
4. Bu qrup ölkələrdə həm emal sənayesi, həm də xidmət sahələri yaxşı inkişaf edir. Burada Malayziya müvafiq olaraq 49 və 42%, İndoneziya – 43 və 40% aiddirlər.

Bəhreyn, Qatar, Küveyt, BƏƏ, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanında, İndoneziyada və Malayziyada xarici kapitalın fəaliyyəti az deyildir. Öz növbəsində Fars körfəzinin ərəb ölkələri neftdən əldə edilən gəlirin bir qismini (təxminən 350 mlrd. dollardan artıq) borc formasında xarici ölkələrdə yerləşdiriblər.

Səudiyyə Ərəbistanı ancaq dövlət xətti ilə Qərbin maliyyə müəssisələrinə 100-120 mlrd. dollar, Küveyt – 70-80 mlrd dollar, BƏƏ – 45-55 mlrd. dollar vəsait qoyublar. Hər il Səudiyyə Ərəbistanı 8-10 mlrd. dollar, Küveyt – 5-6 mlrd. dollar, BƏƏ – 3,5-4,5 mlrd.dollar mənfəət götürürlər (illik 8% hesabı ilə).

Şimalı Afrikanın İslam ölkələrinin Atlantik okeanına, Aralıq dənizi və Qırmızı dənizə çıxışı vardır. Odur ki, bu ərazinin Avropa və Asiya ilə əlaqələri genişdir.

Bu ölkələrin kənd təsərrüfatı pambıq, zeytun, sitrus bitkiləri, üzümçülük üzrə ixtisaslaşmışdır. Sənayedə mineral xammalların çıxarılması və emalı əsas götürülür. Çox əvvəllərdən duz çıxarılır. Daş kömür, dəmir filizi, mis, sink, volfram, nadir metallar, uran, fosforitlər çıxarılması üzrə kəşfiyyat işləri genişlənmişdir.

Neft-qaz mədənləri bu bölgənin simasını dəyişmişdir. Geoloji işlər Əlcəzairdə, Misirdə və Sudanda çox geniş aparılır. Liviya və Əlcəzair beynəlxalq əmək bölgüsündə neft istehsalına görə, Əlcəzair həm də qaz üzrə, Mərakeş və Tunis fosforitlər üzrə fərqlənirlər. Bu bölgə demək olar ki, quraqlıq ərazidir. Nil çayı şimalı Afrika xalqları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əksər dövlətlər çoxukladlı təsərrüfata malikdirlər. Şimalı Afrika xalqları əsasən ərəbdillidirlər. Zəngin mədəni irsə, sənətkarlıq ənənələrinə, suvarma torpaqlara, köçəri heyvandarlığa malikdirlər.

Şimalı Afrika İslam ölkələri 8,5 mln.kv.km. ərazini və 200 mln. nəfər əhalini birləşdirir.

Cədvəl 2.

Şimalı Afrika İslam ölkələrinin bəzi iqtisadi göstəriciləri (2014).

	Ölkələr	Ərazisi, min km ²	Əhalisi, mln. nəfər	Cəmi ÜDM, mlrd. dol.
1.	Əlcəzair	2382	38,3	113,6
2.	Misir	1002	79,1	89,5
3.	Liviya	1760	6,5	100,1
4.	Mərakeş	447	35,0	51,6
5.	Sudan	2506	38,1	27,5
6.	Tunis	164	11,1	124,3

Ərazidaxili əlaqələr o qədər də geniş inkişaf etdirilməmişdir. Daxili əmtəə dövriyyəsi cəmi ticarət dövriyyəsinin 10%-dən artıq deyildir.

1.2. Aparıcı İslam ölkələrinin iqtisadi inkişaf modeli

Müxtəlif İslam ölkələrdə iqtisadi inkişafın gedişi barədə müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün onlardan bəzilərinə ayrılıqda şərh edək.

Türkiyənin iqtisadi inkişaf modeli. İqtisadiyyatın, siyasətin və sosial sahələrin modernləşməsi işində Türkiyə nisbətən fərqlənir. Türkiyənin dünya iqtisadiyyatına integrasiyası da çox yüksək səviyyədədir.

Türkiyə 779,4 min km² əraziyə və 70 mln. nəfər əhaliyə malikdir. 1923-cü ildə Respublika elan edilmişdir. Parlament və Prezident respublikasıdır. İnzibati-ərazi bölgüsünə görə 81 vilayətdən ibarətdir.

Türkiyə respublika elan edildikdən sonra ölkənin modernləşməsində Qərb yönümünə üstünlük vermişdir. Belə ki, 1920-ci illərdə iqtisadiyyatda liberallaşma həyata keçirilirdi. 30-40-cı illərdə iqtisadiyyatda dövlətin rolunun artması (iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən ciddi tənzimlənməsi – “statizm”) siyasəti həyata keçirilmişdir. 1950-ci illərdə isə liberal “statizm” güclənmişdir.

Türkiyədə bir çox sosial-iqtisadi problemləri həll etmək üçün 1960-1970-ci illərdə beşillik proqramlar hazırlanmışdır. Bu proqrama əsasən dövlət bölməsi ilə xüsusi bölmənin qarşılıqlı inkişafı nəzərdə tutulurdu. Nəticə etibarilə bir çox tərəqqi əldə edilə bilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq 1970-1980-ci illərdə nəzərdə tutulmuş quruluş dəyişiklikləri tam həyata keçirilə bilməmişdir. 1980-ci ildə siyasi qeyri-sabitlik (hakimiyyət ordunun əlinə keçmişdir). 1983-cü ildə yenidən yaxşılaşmış və 80-90-cı illərdə iqtisadi inkişafın Türkiyə modeli yenidən liberal xüsusiyyətlər almışdır.

Bir çox dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi üçün uzunmüddətli proqram hazırlanmışdır.

Türkiyə bu proqrama əsasən 1980-ci ildən iqtisadiyyatın inkişafına xalis bazar münasibətlərinin əsas götürür. İxracı istiqamətləndirilmiş modelə üstünlük verilir. Ənənəvi sahələrin modernləşdirilməsi və müasir sahələrin inkişafı sürətlənir. Elektron və avtomobilqayıрма sahəsi inkişaf etdirilir.

Özəlləşdirilmə proqramının ardıcıl həyata keçirilməsinə baxmayaraq bir çox sahələrdə dövlət mülkiyyətinin üstünlüyü saxlanılır. Hazırda sənayedə dövlət mülkiyyəti – 38% (o cümlədən hasilat sənayesində 72%) təşkil edir. Nəqliyyat və energetika sahəsində də dövlət tərəfindən təmin edilir.

Türkiyənin pul-kredit sistemində 75 bank fəaliyyət göstərir. Bunların 7-si – dövlət bankı, 21-xarici bankdır. Bütün bankların cəmi aktiv vəsaiti ÜDM-in 70%-dən artıq deyildir. Bank kreditləri ÜDM-in təqribən 35%-ni təşkil edir.

Vergi-büdcə sahəsində o qədər də sabitlik duyulmur. 2002-2003-cü illərdə büdcə kəsiri 20% olmuşdur. Türkiyənin daxili borcu ÜDM-in 76,7%-nə, xarici borcu isə 77%-nə bərabərdir.

2014-cü ilə Türkiyənin ÜDM-i 820,2 mlrd. dollar olmuşdur. ÜDM-in 13%-i kənd təsərrüfatının, 22%-i sənayenin, 65%-i isə xidmət sahələrinin payına düşür.

Türkiyə elə bir zəngin faydalı qazıntılara, yeraltı sərvətlərə malik deyildir. Sadəcə olaraq böyük nizam-intizama malik olması, ənənəvi tarixi inkişaf yolu keçməsi, əlverişli geosiyasi vəziyyətdə olması, düzgün diplomatik və iqtisadi siyasət və digər amillərin sayəsində öz nüfuzunu saxlayır. Türkiyənin hasilat sənayesi ÜDM-in 1%-nə bərabərdir. İldə 60 mln. ton kömür, 1,4 mln. ton xrom filizi, 4 mln. ton neft çıxarılır, 12 mln. ton polad əridilir, 117 mlrd. kv. saat elektrik enerjisi istehsal edilir.

Emal sənayesindən toxuculuq, parça sənayesi, yeyinti sənayesi, elektroenergetika, avtomobilqayırma, kimya, ərzaçılıq və digər sahələr fərqləndirilir.

Cəmi ixracın 93,2%-i emal sənayesinin hesabına formalaşır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ölkənin əhalisini tam təmin edə bilər. 21 mln. ton buğda, 8-10 mln. ton arpa, 2 mln. ton pambıq, 500 min ton fındıq, 250 min ton tütün istehsal edilir.

İri buynuzlu mal-qaranın sayı 20 mln. baş, qoyun və keçilərin sayı 70 mln. başdır.

Türkiyənin iqtisadiyyatında inşaat sənayesinin ixracı da xüsusi rol oynayır. Bu sahə MDB məkanında, xüsusilə Rusiya bazarında geniş yer tutur. ÜDM-in 5%-i inşaat sahəsinin payına düşür. Türkiyədə turizm sahəsi də geniş inkişaf

etdirilir. İldə 13 mln. nəfər turist qəbul edir ki, bu da 8-9 mlrd. dollar gəlir deməkdir.

Xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün Türkiyədə tam əlverişli şərait yaradılmışdır. 2014-cü ilə toplanmış cəmi xarici kapital 134 mlrd. dollardır.

Türkiyənin xarici kapitalın isə cəmi 122,5 mlrd. dollardır. 1987-ci ildən Azad İqtisadi zonaların yaradılması genişlənir. Hazırda 9 azad iqtisadi zona fəaliyyət göstərir (Mersin, Antalya, İzmir, Trabzon, Adana, Ərzurum, Mardin, İstanbul). Bu zonalar vergiyə cəlb edilməsində tam sərbəstdirlər. Burada istehsal edilmiş və yaxud onların vasitəsilə idxal edilmiş məhsulların bir qismi daxili bazarda satılır (AİZ-də istehsal olunan cəmi əmtəə dövriyyəsinin 33 №-ə qədəri Türkiyə bazarının payına düşür). Bu zonaların cəmi əmtəə dövriyyəsi 2 mlrd.dollardır.

İranın iqtisadi inkişaf modeli. Qərbi Asiyada ən böyük ölkələrdən biri də İran İslam Respublikasıdır. İran 1648 min km² əraziyə və 68 mln.nəfər əhaliyə malikdir (2004). Fars körfəzi ilə Xəzər dənizi arasında yerləşir. Dövlət quruluşu teokratik İslam Respublikasıdır. Dövlət başçısı prezidentdir. 24 vilayətdən ibarətdir.

İran 1979-cu il inqilabına qədər monarxiya dövləti kimi tanınırdı. Lakin inqilabın gedişində Rza şah Pəhləvi hakimiyyəti devrilmiş və respublika yaradılmışdır.

İranın iqtisadi inkişaf modeli Qərb modelinə yaxın deyildir. İranın iqtisadi inkişafı müəyyən mənada əsaslı dərəcədə əhalinin dini, mədəni, məişət xüsusiyyətlərindən də asılıdır.

1920-ci illərdə İranda sosial-iqtisadi inkişafda dövlət kapitalizmi və millətçilik əsas götürülürdü. Xarici aləmlə əlaqə ancaq xarici ticarət vasitəsi ilə həyata keçirilirdi.

1960-1970-ci illərdə Şahin təşəbbüsü ilə ölkənin sürətli sənayeləşdirilməsi modelindən geniş istifadə edilmişdir. Burada Avropa iqtisadi modelinə xas islahatlar həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar “ağ inqilab” adlanırdı. Aqrar islahatlar mülkədar torpaq sahibliyini məhdudlaşdırmaqla icarədarlığı ləğv etmişdir. Xarici kapitalın köməkliyindən geniş istifadə edilmişdir. Sənayeləşdirilmə əsasən xarici

kapitala və dövlət maliyyələşdirilməsinə əsaslanmışdır. 1970-ci illərdə ÜDM-də dövlət bölməsinin payı 46-48% təşkil edirdi. 1979-cu ildən sonra bir çox banklar, sığorta cəmiyyətləri milliləşdirilmişdir.

1990-cı illərdən iqtisadiyyatın liberallaşdırılması sistemi genişlənmişdir. Dövlətin qiymətlərə qarışması məhdudlaşdırılmışdır. Xarici ticarətin liberallaşdırılması güclənmiş və özəlləşdirilmə proqramı qəbul edilmişdir.

2002-ci ildə xarici investisiyanın cəlb edilməsi və müdafiəsi barədə yeni qanun qəbul edilmişdir.

İranın iqtisadi siyasətində 80-ci illərdə həyata keçirilmiş əsas istiqamətlərdən biri kiçik sahibkarlığa köməklik edilməsidir. Hər cür kooperasiya formaları genişləndirilir. Faktiki olaraq bütün kənd əhalisi bu və ya digər formada kooperasiya halında işləyir. Sənaye sahələrində 1700 kooperativ fəaliyyət göstərir.

İranın pul-kredit sistemi özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, məsələn bütün banklar dövlətə məxsusdur. 1983-cü ildə qəbul edilmiş qanuna əsasən onlar faizsiz fəaliyyət göstərirlər.

Bununla yanaşı 1999-cu ildə azad zonalarda xüsusi və xarici banklar yaradılmasına dair qanun qəbul edilmişdir. 2001-ci ildə ilk qeyri-dövlət bankının yaradılması məclis tərəfindən bəyənilmişdir. Hazırda Tehran Fond Birjası fəaliyyət göstərir. 2004-cü ildə İranın ÜDM-i 163 mlrd. dollar olmuşdur. İranın iqtisadiyyatının sahəvi quruluşunda sənaye 37% (ocümlədən neft sahəsi – 15,0%), kənd təsərrüfatı – 10%, xidmət sahəsi – 53% təşkil edir.

İran neft ixrac edən ölkələr təşkilatının (OPEK) üzvü kimi də böyük mövqeyə malikdir. Hasilat sənayesinin əsasını neft sənayesi təşkil edir – 185 mln. ton, ixracın həcmi – 130 mln. tondur. Büdcə gəlirlərinin 30%-i neftdən olan gəlir hesabına formalaşır. Hasilat sənayesində ikinci yeri qaz istehsalı tutur – 54 mlrd.m³.

Emal sənayesinin əsasını neft-kimya, qara metallurgiya, toxuculuq, maşınqayırma və yeyinti sənayesi təşkil edir. 1990-cı illərdən ixrac istiqamətli sahələrin inkişafına üstünlük verilir. Qara metallurgiya, neft-kimya, avtomobilqayırma sahələri ixrac sahələri hesab edilirlər. İldə 7 mln.ton polad istehsal edilir.

“İran-xodro” və “Saypa” avtomobil şirkətləri ixracın artmasına üstünlük verirlər. İranın emal sənayesində xalça istehsalının da böyük rolu vardır.

Qeyri-neft məhsulları ixracının 70%-ə qədər xalçaçılığın payına düşür. İran ildə 10-11 mln.ton buğda istehsal edir. Xarici quru meyvə, balıq məhsulları, kürü ixrac edir.

Elmi-tədqiqat təcrübə konstruksiya işlərinə sərf edilən vəsait ÜDM-in 0,5%-i qədərdir.

İranın xarici-iqtisadi əlaqələri o qədər də geniş deyildir. 2000-ci ilə olan məlumata görə İran iqtisadiyyatına qoyulan birbaşa cəmi xarici kapital 2,1 mln.dollardır.

Lakin Fars körfəzi adasında və limanlarında yaradılan Azad iqtisadi zonalarda xarici kapitalın artmasına, yeni xüsusi banklar yaradılmasına hər cür imkanlar verilir.

Səudiyyə Ərəbistanı krallığı. Səudiyyə Ərəbistanı Cənubi-qərbi Asiyada Ərəb yarımadasında yerləşir. Ərazisi 2240 min km², əhalisi 26,4 mln.nəfərdir, paytaxtı – Er-riyaddır. Böyük şəhərləri – Cidda, Məkkə və Mədinədir.

İnzibati ərazi bölgüsünə görə 14 əmirlikdən ibarətdir. Dövlət quruluşu mütləq monarxiyadır. Dövlət başçısı kraldır. İordaniya, İraq, Küveyt, Bəhreyn, Qatar, BƏƏ və digər ölkələrlə həmsərhəddir.

Tarixi baxımdan VII əsrdə bu ərazinin qərbində Xidcədə teokratik dövlət olan xəlifəlik yaranmışdır. XIII-XVI əsrlərdə bütün bu ərazi Misirin təbəçiliyində olmuşdur. XVI əsrdə hakimiyyət Osman imperiyasının əlinə keçmişdir. XVIII əsrdə Nədc (paytaxtı Er-riyad) dövləti ayrılmış, XIX əsrin əvvəllərində bu ərazilərin böyük bir hissəsi feodal dövləti olan Saudidlərə birləşmişdir.

1902-ci ildə xəlifəliyin əmiri İbn Səud bu ərazilərin birləşdirilməsi uğrunda mübarizə apararaq 1932-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı krallığını yaratmışdır.

Səudiyyə Ərəbistanının iqtisadiyyatının əsasını neft və qaz sənayesi təşkil edir. Bu iki sahə hasilat sənayesinin əsasını təşkil edir.

Neft ehtiyatına görə dünyada birinci yeri tutur – 37,8 mlrd.ton. İllik neft istehsalı orta hesabla 400 mln.ton təşkil edir. 2001-ci ildə istehsal 423 mln.ton olmuşdur. Bu ölkənin nefti ən yüksək keyfiyyətə malikdir. 2004-cü ildə ÜDM-in

həcmi 251 mlrd.dollar olmuşdur. ÜDM-in 5%-i kənd təsərrüfatının, 51%-i sənayenin, 44%-i isə xidmət sahələrinin payına düşür. ÜDM-in 62%-i neftin hesabına formalaşır. İxracın 95%-ni neft və neft məhsulları təşkil edir. Öz əhəmiyyətinə görə ikinci yeri təbii qaz tutur. Beş böyük qaz yatağı kəşf edilmişdir. Onların qaz ehtiyatı 6,4 trln.m³-ə bərabərdir. Bu dünya qaz ehtiyatının 6%-ni təşkil edir. İldə orta hesabla 40 mlrd. m³ qaz çıxarılır. Enerji istehlakında qazın xüsusi çəkisi 40%-dir. Beş böyük qaz emalı zavodu sutkada 122 mln. m³ qaz emal edir.Oradan ayrılan kükürdün bir hissəsi ixrac edilir, bir hissəsi isə rezin sənayesinə daxil olur.

Neft və qazla yanaşı ölkədə kömür, sink, mis, boksidlər, qurğuşun, qızıl, gümüş, fosfatlar, uran, daş duzu, bariy metalı ehtiyatları da az deyildir.

İldə orta hesabla 3 ton qızıl istehsal edilir.

İnşaat sənayesinin inkişafı üçün zəngin qips, mərmər, gil, əhəng daşı kimi xammal ehtiyatları vardır.

Dağlarda kifayət qədər badam, dərman bitkiləri yığılır.

Beləliklə, burada dağ-mədən sənayesi, ximikatlər istehsalı, inşaat materialları, metal məmulatları, plastmaslar istehsalı, parça, kağız, ərzaq məhsulları istehsalı sürətlə inkişaf etdirilir. Bu kimi sahələrin çoxu xarici kapitalın şərikliyinə (51/49) əsaslanır.

Emal sənayesi və energetika. ÜDM-in cəmisi 7%-i emal sənayesinin payına düşür. Hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsində emal sənayesinin xüsusi çəkisi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Neft və qaz sənayesinin inkişafı energetikanın inkişafına zəmin yaratmaqla, özlüyündə energetika da həmin sahələrin inkişafına xidmət edir.

Bu ölkədə energetikanın əsasını istilik stansiyaları təşkil edir. Burada enerji istehsalı daha ucuz başa gəlir. İldə 120 mlrd.kvt.saat elektrik enerjisi istehsal edilir. Günəş batareyalarından geniş istifadə edilir.

Hazırda neftlə bağlı olmayan digər sahələr orta hesabla ÜDM-in 38%-nə bərabərdir. Bəzi sahələrdə isə bu göstərici 63%-dir.

Səudiyyə Ərəbistanında sənayenin sürətli inkişafı beşillik planlar əsasında həyata keçirilir. Planlaşdırılma işlərinin hazırlanmasına ABŞ-ın aparıcı sənaye və

mühəndis məsləhətverici şirkəti köməklik göstərir. Hazırda 7-ci beşillik plan həyata keçirilir.

Üç mindən artıq sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərir. On minlərlə adda məhsul istehsal edilir.

Ölkənin bütün sənayesi dünya neftinin 10%-ni istehsal edən ARMAKO şirkəti ətrafında formalaşmağa başlamışdır.

1976-cı ildə ölkənin əsas sənaye sahələrini özündə cəmləşdirən SABİK şirkəti yaranmışdır. Bura polad, ximikatlər, plastmaslar, gübrə, məişət təyinatlı məmulatlar və s. istehsalı ilə fəaliyyət göstərən 15 müəssisə daxildir.

3 böyük metallurgiya müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bunların birlikdə məhsuldarlıq gücü 2 mln.ton polad əridilməsinə, 1 mln.ton polad armatur və böyük diametrli boru buraxılmasına bərabərdir.

Səudiyyə Ərəbistanı dünyada içməli su hazırlayan qurğuların çoxluğuna görə də fərqlənir. Bu qurğular içməli suya olan tələbatın 70%-ni təmin edə bilirlər. Ölkədə bərk örtüklü avtomaşın yollarının uzunluğu 50 min km, dəmiryolu 1390 km, boru kəmərləri 8800 km-dir. 5 dəniz limanı, 23 beynəlxalq səviyyəli təyyarə limanı fəaliyyət göstərir. Ticarət limanlarında 70 gəmisi vardır.

İxracın həcmi 88,5, idxal isə 34,0 mlrd.dollara bərabərdir. İxracın 90%-i xam neft və neft məhsullarından ibarətdir. 6% kimya məhsullarıdır. Cəmi ixracın 18%-i Yaponiya, 16%-i ABŞ, 10%-i Koreya ilə həyata keçirilmişdir.

İdxalın 35%-i maşın və avadanlıqlardan, 20%-i ərzaqdan, 11%-i ximikatlardan ibarətdir.

2001-ci ilə cəmi toplanmış xarici kapital 29,0 mlrd.dollardır. Bura ən çox xarici kapital ABŞ tərəfindən qoyulur.

Səudiyyə Ərəbistanı da öz növbəsində ən böyük investorlardan birinə çevrilibdir. Başqa ölkələrə maliyyə yardımı edilməsinin ümumi həcminə görə bu ölkə ancaq ABŞ-dan geri qalır.

Səudiyyə Ərəbistanında kapital ixracının artması hər şeydən əvvəl neftdən gələn dolların daxildə həzm edilə bilməməsi və eləcə də daxili bazarın dar olması ilə izah edilir.

Ölkənin kənd təsərrüfatı əhalini 90% ərzaqla təmin edə bilir. Kənd təsərrüfatının inkişafına kömək məqsədi ilə fermerlərə faizsiz ssuda verilir.

Becərilməyə verilən torpaq sahələri 200 hektardan az olduqda bu pulsuz həyata keçirilir. Taxıl və xurma üzrə sabit satınalma qiymətləri saxlanılır.

Burada kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin həcmi 53 mln. hektar təşkil edir. Buğdanın məhsuldarlığı 45 sentnerdir.

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin (BƏƏ) iqtisadiyyatı. BƏƏ Ərəb yarımadasının şərq hissəsində Fars və Oman körfəzi sahilində yerləşir. BƏƏ özündə 7 əmirliyi birləşdirir. Bunlar – Abu-Dabi, Dubay, Şərdcə, Ras-Əl-Xayma, Əcmən, Əl-Fudcayra, Umm-al-Kayvayn-dır. BƏƏ-nin ərazisi 84 mln.km², əhalisi 4,0 mln. nəfərdir (2005). Paytaxtı Abu-Dabidir.

Dövlət quruluşu Federasiya olub 7 əmirlikdən ibarətdir. Abu-Dabinin əmiri prezidentdir. Qanunvericilik hakimiyyəti bir palatalı federal milli məclisə məxsusdur.

Asiyanın digər ölkələri kimi BƏƏ-də xarici ölkələrin işğalçılıq niyətlərindən kənarda qalmamışdır. Belə ki, artıq XVI əsrdə şərq istiləçiliyi dövrü qərb müstəmləkəçiliyi ilə əvəz olunurdu. Bir tərəfdən Portuqaliyalılar, digər tərəfdən Türkiyə, İran, Oman fars körfəzində öz mövqelərini möhkəmlətməyə çalışdılar. XVIII əsrdə İngilis Ost-Hind şirkəti körfəzdə olan bütün ticarəti öz inhisarına almış və 1820-ci ildə öz hərbi gücündən istifadə edərək 7 ərəb knyazlığı ilə müqavilə bağlamışlar. Beləliklə, BƏƏ torpağı İngiltərənin hökmranlığına keçmişdir. 1853-cü ildən bu günkü BƏƏ – müqavilə Oman adlanırdı. Lakin 1920-ci illərdən azadlıq mübarizələri artmış, Ərəb Federasiyası knyazlığı yaranmışdır. 1952-ci ildə 6 əmirlik ittifaq halında birləşmişdir. 1958-ci ildə Abu-Dabi əmirliyində ilk neft kəşf olunmuşdur.

1962-ci ildə satış üçün neft çıxarılmasına başlanmışdır.

1966-cı ildə Dubay əmirliyində də neft kəşf edilmişdir.

1971-ci ildə Britaniya qoşunları bu ərazidən çıxarılmalı və həmin vaxtdan da BƏƏ dövləti yaranmışdır.

BƏƏ-də ilk elektrik enerjisi 1966-cı ildə, əl telefonu isə 1974-cü ildə istifadə edilməyə başlanmışdır.

Qeyd etməliyik ki, neftdən daha səmərəli, ağıllı istifadə edilməsi işində BƏƏ-yə həsədlə baxan ölkələr çoxdur. Neft və monarxların müdrikliyi nəticəsində ölkənin orta əsrlərdən sənayeləşmə səviyəsində inkişafı baş vermişdir.

1970-80-cı illərdə neft gəliri infrastrukturunun inkişafına, mənzil tikintisi, güclü təhsil və səviyyə sisteminə, nəqliyyat kommunikasiyası yaradılmasına sərf edilirdi. Hazırda çoxsahəli iqtisadiyyat yaradılmışdır. Neftin xüsusi çəkisi nisbətən azalmışdır. Bu gün OPEK-in digər ölkələrinə nisbətən BƏƏ-nin neftdən asılılığı daha azdır.

ÜDM-in həcmi 71 mlrd. dollardır (2004). ÜDM-in 4%-i kənd təsərrüfatının, 51%-i sənayenin, 45%-i xidmət sahələrinin payına düşür. BƏƏ-də 2002-ci ildə 113 mln. ton neft çıxarılmışdır. “Alüminium Dubay” ildə 536 min ton alüminium istehsal edir. İstilik elektrik stansiyalarında 20 mlrd. kvt. saat elektrik enerjisi istehsal edilir. Bu ölkənin tələbatını tam ödəyir.

Bütün əmirliklərdə kənd sənətkarlığı, qiymətli metallara naxış vurmaq, xalçaçılıq inkişaf etdirilir.

Kənd təsərrüfatında heyvandarlıq, balıqçılıq, mirvari yığılması ilə məşğuldurlar.

Dubay dünyada ən böyük qızıl idxal edən ölkələrdən biridir – ildə 600-700 ton.

BƏƏ-nin cəmi ixracının 36%-i Yaponiya ilə, 9%-i Koreya ilə həyata keçirilir. İdxalın isə 10%-i ABŞ-ın, 9%-i Yaponiyanın payına düşür.

Dubayda olan Cebel-Əli azad ticarət zonasında 72 ölkədən 800 şirkət fəaliyyət göstərir.

Hazırda Dubayda dünyada ilk kompüter şəbəkəsi – internet azad iqtisadi zonası yaradılır. Abu-Dabidə Saadiyat adasında maliyyə və ticarət offşor müəssisələri yaradılır. Bunların ambarlarında 9,3 mln. ton məhsul yerləşdirilə biləcəkdir.

BƏƏ-də 21 yerli bank, 28 xarici kommersiya bankları fəaliyyət göstərir.

Pakistanın iqtisadiyyatı. Pakistan Asiyanın cənubunda yerləşir. 804 min km² əraziyə və 162 mln. nəfər əhaliyə malikdir (2004). Paytaxtı İslamabaddır. Pakistan

Federativ parlament Respublikasıdır. Dövlət başçısı prezidentdir. Qanunvericilik iki palatalı parlamentə məxsusdur.

Pakistan İslam Respublikası çoxmillətli dövlətdir, 20-dən çox dildə danışrlar. Əhalinin artım sürəti yüksəkdir – 2,9%. Savadlılıq səviyyəsi aşağıdadır – 34%. Deməli, əhalinin xeyli hissəsi ümumiyyətlə savadsızdır. Əhalinin 98%-i müsəlmanlardan ibarətdir.

Pakistan 1947-ci ilədək Hindistanın tərkibində Britaniyanın müstəmləkəsi olubdur. 1947-ci ildə Hindistanın müsəlmanlardan ibarət olan hissəsi – Pakistan özünüidarəçilik hüququ qazanaraq müstəqil dövlət yaratmışlar. Banqladeş də 1971-ci ilədək onun ərazisinə daxil idi.

1947-ci il – 14 avqust müstəqillik günü, 1956-cı il 23 mart isə Pakistan günü kimi bayram edilir.

Pakistan aqrar-sənaye ölkəsidir. Çoxukladlı təsərrüfatçılıq xarakterikdir. 2004-cü ildə ÜDM-in həcmi 96 mlrd. dollar olmuşdur. ÜDM-in 28%-i sənayedə, 46%-i xidmət sahələrində yaradılır.

ÜDM-in 26%-ə qədər kənd təsərrüfatının payına düşür. Aktiv əhalinin 50%-i kənd təsərrüfatında çalışır.

Kənd təsərrüfatının əsasını buğda, düyü, şəkər qamışı, pambıqçılıq təşkil edir.

Pakistan bütövlükdə özünü ərzaq məhsulları ilə təmin edə bilir. İldə 15,5 mln. ton buğda, 4 mln. ton düyü, 35 mln. ton şəkər qamışı, 1,5 ton pambıq istehsal edir.

Torpaq sahəsi əsasən feodalların və fermerlərin əlində cəmləşdirilibdir. Kəndli təsərrüfatları kapital qoyuluşunun aşağı olması və geridə qalmış yarıfeodal torpaq münasibətləri ilə xarakterizə edilir.

Lakin son on illiklərdə kənd təsərrüfatı az-çox yeni texnologiya ilə təmin edilir. Texnoloji modernləşdirmə həyata keçirilir. ÜDM-in 10%-ə qədərini təkçə toxuculuq sənayesi verir. Sənaye işçilərinin 40%-i toxuculuq sənayesinin payına düşür. Bu sahə əsasən ixraca istiqamətlənmişdir.

Eləcə də təbii qaz, neft, daş duzu, kömür, mis, marmar, uran filizi ehtiyatları vardır.

Sənayenin əsas aşağıdakı sahələri üstünlük təşkil edir: toxuculuq, yeyinti sənayesi, kimya, sement, poladəritmə, qaz, neft emalı və s. Orta illik neft istehsalı 3 mln. tondur. Cəmi neft ehtiyatı 27 mln. ton qiymətləndirilir.

Sənaye məhsulunun 50%-ə qədəri dövlət bölməsinə məxsusdur (bura elektrik enerjisi, polad, kömür, neft və neft məhsulları, gübrə və s. daxildir). Hazırda iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin özəlləşdirilməsi prosesi gedir və xüsusi inhisar birliklərinin rolu artır.

Ölkənin iqtisadiyyatında xarici ticarətin böyük rolu vardır. Əsasən pambıq, düyü, balıq və balıq məhsulları, pambıq parça, idman malları, xalça, dəri, hazır geyim və s. kimi məhsullar ixrac edilir. Geniş miqyasda (xüsusən Yaxın Şərq ölkələrinə) işçi qüvvəsi ixracı da mövcuddur. Bununla yanaşı neft və neft məhsulları, sənaye məhsulları xammalı və avadanlıq, bitki yağı, çay, kimya məhsulları, gübrə və s. kimi məhsullar idxal edilir.

Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ, İran, AFR, Böyük Britaniya, BƏƏ ilə daha çox ticarət əlaqələri saxlayır.

Pakistan emal sənayesi sahəsində ilk növbədə kənd təsərrüfatının emalı ilə bağlı olan sahələrə üstünlük vermişdir. Bu isə əsasən toxuculuq, dəri, yeyinti sahələrini əhatə etmişdir. Ticarət balansında olan çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün idxalı azaltmış, istehlak malları ixracına (əyaqqabı, paltar) üstünlük vermişdir.

1970-80-ci illərdə kimya və maşınqayırma müəssisələri, poladəritmə zavodu tikilmişdir.

İqtisadiyyatda köklü dəyişiklik aparılması üçün 1970ci ildə islahat proqramı hazırlanmışdır. Burada ixracın genişləndirilməsi, idxalın nisbətən məhdudlaşdırılması, xarici məhsulları əvəz edən sahələrin genişləndirilməsi (o cümlədən bitki yağları üzrə) nəzərdə tutulurdu.

Eləcə də ixracın əsasını təşkil edən ənənəvi Pakistan məhsulları olan parça, idman malları, dəri məmulatları, xalça və s. kimi məhsullar istehsalına dövlət himayədarlığının artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Xaricdən gətirilən maşın və avadanlıqlara gömrük rüsumları 10% azaldılmışdır.

İslahat proqramına əsasən dövlət xərclərinin azaldılması işində və telekommunikasiya rabitəsi sahəsində, iri təyyarə limanlarında, dəniz limanlarında, dövlət bankı sistemində köklü islahatlar aparılmışdır.

Dövlət müəssisələrinin yerli və xarici sahibkarlara satılmasında xarici bölməyə investisiyanın artırılması, ilk növbədə maşınqayırma və energetikanın inkişafı nəzərdə tutulmuşdur.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti probleminə qeyd etməliyik ki, Pakistan ən çox kapital idxal edən ölkələrdən biridir. Bu əsasən xarici kredit, borc, birbaşa xüsusi investisiyalar, xüsusi (şəxsi) pul köçürmələri formalarında həyata keçirilir. 2002-ci ilə cəmi toplanmış xarici kapital 6,4 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Cəmi xarici borcu 32,1 mlrd. dollardır.

İndoneziya. Malay adaları ilə Yeni Qvineya adasında yerləşir. Prezident Respublikasıdır. Dövlət başçısı prezidentdir. 1945-ci ilə qədər Niderlandın müstəmləkəsi olubdur. 1945-ci ildə müstəqillik əldə edib, 1950-ci ildən respublika elan edilibdir. 30 əyaləti və 3 xüsusi ərazini birləşdirir. Ərazisi 1905 min km², əhalisi – 242 mln. nəfərdir. 2004-cü ilə ÜDM-in həcmi 258 mlrd. dollar olmuşdur. ÜDM-in 17%-i kənd təsərrüfatının, 43%-i sənayenin, 40%-i xidmət sahələrinin payına düşür.

CŞA ölkələrində neft və qaz ehtiyatı və çıxarılmasına görə birinci yer tutur. 2004-cü ilə neft ehtiyatı 603 mln. ton, qaz ehtiyatı isə 850 mlrd.m³ qiymətləndirilir.

2004-cü ildə 57,5 mln.ton neft, 72,6 mlrd.m³ qaz çıxarılmışdır. Eləcə də 48 min ton qalay, 3,3 mln.ton mis konsentratı, 3,6 mln.ton nikel misi, 1,1 mln. ton boksidlər, 90 mln. ton kömür və eləcə də gümüş və qızıl istehsal edilir. Ölkədə 8 neftemalı zavodu vardır ki, bunların istehsal gücü 49,4 mln. tondur. Çıxarılan neftin 60%-dən artığı ixrac edilir.

Elektron, elektrotexnika, mebel, avtomobilqayırma, parça, toxuculuq, ayaqqabı, yeyinti sənayesi sahələri üstünlük təşkil edirlər.

İndoneziyanın bütün adalarında kənd təsərrüfatı inkişaf etdirilir. Əsas ərzaq bitkisi olan düyü istehsalı – 51,6 mln. ton təşkil etmişdir. 2003-cü ildə 9 mln. ton qarğıdalı, 9 mln. ton kassava, 1 mln. ton paxlalı bitkilər, 10 mln. ton yağlı bitkilər,

0,7 mln. ton fısdıq, 1,6 mln. ton kauçuqlu bitki, 0,4 mln. ton qəhvə, 160 min ton çay, eləcə də tütün, şəkər qamışı istehsal edilmişdir.

İqtisadiyyatın inkişafında turizmin rolu tədricən artır. Belə ki, İndoneziya ildə orta hesabla 5 mln. nəfər turist qəbul edir. Bu sahədən olan gəlir 5,3 mlrd. dollara bərabərdir. Ölkəyə xarici kapitalın axmasına hər cür şərait yaradılır. 2002-ci ilə xarici borcu 132,2 mlrd. dollara bərabərdir. Elə həmin ilə toplanmış cəmi xarici kapital 57,2 mlrd. dollar olmuşdur. Ölkədə bank sistemində güclü islahat aparılmış və bankların sayı azaldılmışdır. Hazırda 155 bank fəaliyyət göstərir. Bunun 5-i dövlət bankı, 85-i yerli xüsusi bank, 26-sı ərazi üzrə bank, 39-u xarici banklardır. Bütün bank sisteminin cəmi aktiv vəsaitinin 49%-i dövlət bankının, 36%-i yerli xüsusi bankların, 3%-i ərazi bankların və 12%-i xarici bankların payına düşür.

İndoneziyada 77 dövlət institutu fəaliyyət göstərir. Orta məktəbdə oxuyanların sayı 38,0 mln., institutlarda oxuyanların isə 3,1 mln. nəfərdir.

Malayziya. Malayziya konstitusiyalı monarxiya olub, 13 ştatı və 2 federal ərazini birləşdirir. Böyük Britaniyanın başçılıq etdiyi “həmrəylik” birliyinə daxildir. Dövlət başçısı monarx – soltan – Soltanlar Şurasıdır. 1957-ci ilədək İngiltərənin müstəmləkəsi olubdur. Həmin ildən də müstəqillik əldə etmişdir.

Ərazisi 330 min km², əhalisi 25 mln. nəfərdir (2004). ÜDM-in həcmi 118 mlrd. dollar təşkil edir. ÜDM-in 9%-i kənd təsərrüfatının, 49%-i sənayenin, 42%-i isə xidmət sahələrinin payına düşür. İqtisadi artım sürəti – 4,3%-dir. Malayziya yeni sənaye ölkələri sırasına daxildir. Sənayenin və xidmət sahələrinin inkişafına üstünlük verilir.

Hasilat sənayesindən 2013-cü ildə 38,8 mln.ton neft, 34,1 mlrd.m³ təbii qaz, 4 min ton qalay konsentratı, 404 min ton dəmir filizi, 40 min ton boksidlər, 400 min ton kömür istehsal edilmişdir. Neft ehtiyatı – 548 mln. ton, qaz ehtiyatı 2560 mlrd.m³-dir.

6 neftemalı zavodu – 25,6 mln.ton gücündə fəaliyyət göstərir. Şin istehsalı, sement, ağac emalı, toxuculuq sahələri inkişaf etdirilir.

Kənd təsərrüfatından – 1,4 mln.ton düyü, paxlalılar, yağlı bitkilər, qəhvə, çay, kakao, tərəvəzçilik, bağçılıq inkişaf etdirilir.

Cəmi xarici borcu 49 mlrd.dollar təşkil edir. Cəmi toplanmış xarici kapital 59 mlrd.dollar olmuşdur (2013). 262 azad sənaye zonası, 17 azad ixrac sənaye zonası, 2 texniki parkı fəaliyyət göstərir.

1990-cı ildən ofşor maliyyə mərkəzi fəaliyyət göstərir. 2003-cü ildə ölkədə 2 min ofşor və köməkçi şirkət, 60 ofşor bank, 80 sığorta şirkəti fəaliyyət göstərmişdir.

Yaşlı əhəlinin 87%-i savadlıdır. Vahid dövlət təhsil sistemi fəaliyyət göstərir. Orta təhsil (6-18 yaş) məcburidir. 8 universitet və 9 institutda 100 min tələbə təhsil alır. Tələbələrin əksəriyyəti təqaüdlə təmin edirlər. Peşə-texniki təhsil sistemi yaxşı inkişaf etdirilir.

1.3. İslam iqtisadiyyatının əsasları və prinsipləri

İslam ölkələrində müxtəlif iqtisadi inkişaf modelləri tətbiq olunsada, lakin vahid islam ideologiyası nəzərə alınmaqla, islam iqtisadiyyatının ümumi prinsiplərini, onun əsaslarını və xüsusiyyətlərini qeyd etmək çox vacibdir.

İslam təmayüllü ölkələr iqtisadi inkişaf proqramlarında aşağıdakı istiqamətləri nəzərə almalıdırlar:

- ümumi rifahı təmin etmək;
- yoxsulluğu aradan qaldırmaq;
- sərbəst fəaliyyət göstərmək üçün bərabər iqtisadi şərait yaratmaq;
- gəlirlərin bölgüsündə və sərvətlərin mənimsənilməsində ədalətli olmaq;
- fərdi inkişaf potensialını mərhələlər üzrə nəzərə almaq.

İslamın iqtisadi inkişafa şərait yaratmasını aşağıdakı istiqamətlərlə izah etmək olar:

1. İslamın dəyişilən zamana, iqtisadi mühitə uyğun gəlməsi;
2. İslamda qeyri-adi müxtəlif fərqli milli-ərazi xüsusiyyətlərinin inteqrasiya olunmasına üstünlük verilməsi;
3. İqtisadi inkişafa təminat verən və islam mənəvi dəyərlərinə xələl gətirməyən elementlərin insanların davranışında tətbiq olunması;

4. İslamda vahid mənəvi birliyin mövcud olması və qorunması prinsiplərinə riayət olunması;
5. İslam sivilizasiyasının dinamik və sintezli xarakterdə olması, dini-mənəvi dəyərlərin möhkəmlənməsinə aid olanları hər şəraitdə qəbul etməsi, lakin hər cür fərdi sərbəst inkişafı ləngidən elementlərini rədd etməsi.

İslam iqtisadiyyatının əsasını islamın əsas prinsipləri, mənəvi dəyərləri müəyyən edir. Bu baxımdan iqtisadi dəyərlərin mövcud olması, xüsusən əmlak, mülkiyyət və torpaq, maliyyə-kredit, bank işi və ticarət sahəsindəki münasibətlərin formalaşması istiqamətindəki islam prinsiplərinin rolu çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İslamda *əmlak və mülkiyyət münasibətləri* olduqca dərin, səlis və məntiqi-elmi ardıcılıqla, mənimsənilmə, istifadə olunma və sərəncamvermə ilə bağlı prinsiplərlə müəyyənləşdirilmişdir. Şərait vasitəsilə tənzimlənən əmlak və mülkiyyət hüquqları həm sahibolma prinsipini, həm sərəncamvermə, həm də istifadə etmə üsulunu əsaslandırır. Halallıq çərçivəsində əmlakın əldə olunması və ondan faydalı istifadə olunması mülkiyyətdən istifadə olunması hüququ çox tutarlı əsas yaratmışdır.

Dünyada ən demokratik, ən bəyənilən prinsiplərdən hesab olunan müsəlman bölgü sistemi, əmlak və mülkiyyətlə bağlı meydana gələn münasibətlərin konkretləşməsinə çox ciddi və düzgün təsir göstərir.

Belə ki, əmlakın bölgüsü islamda vərəsəlik hüququ vasitəsilə çox dəqiq həyata keçirilir. Bu, bir tərəfdən əmlakın hərəkətə gətirilməsi ilə, digər tərəfdən onunla bağlı olanların hamısının mənafeyinin qorunması, eləcə də ondan faydalı istifadə olunması ilə əlaqədardır. Burada hüquqi və iqtisadi münasibətlər qovuşaraq mənəvi, əxlaqi və sosial münasibətlərin inkişaf etməsinə səbəb olur. Yəni küllü miqdar var-dövlət yığmağın həm aqibəti aydın olur, həm də onun çoxlarının sərəncamına daxilolma prosesinin zəruriliyi qeyd olunur.

Mülkiyyətin, eləcə də əmlakın formalaşması əsasında faydalı fəaliyyətin, həmçinin əmək sərfinin vacib cəhət kimi üstünlüyə malik olması əsas şərt kimi çıxış edir. Hətta ər ilə arvadın əmlak hüququnda bu olduqca çox incə şəkildə nəzərdə tutulur. Əgər qadına verilmiş cehiz, zinət şeyləri və ya əmlak xarakterli

digər vasitələr, eləcə də torpaq sahəsi, bina və s. bilavasitə onun sərəncamındadırsa, onda bunlardan istifadə olunma istiqamətini o, özü müəyyənləşdirir. Könüllü olaraq o, öz sərəncam vermək və istifadə etmək hüququnu ərinə verə bilər. Şəriətdə istər əmlakdan, istərsə də mülkiyyətdən zorla istifadə etmək tamamilə qadağan edilir. Hətta ən sadə görünən hər hansı bir əşya və ya məmulatdan sahibin icazəsi olmadan istifadə etmək ən böyük qəbahət hesab olunur. Digər tərəfdən, bütün əmlak və mülkiyyətdən istifadə olunmaq məcburiyyəti mövcud vergi üsulları ilə, xüsusən xüms vasitəsilə tənzimlənir. Əmlaka sahibolma, faydalı istifadətmə, islamda mülkiyyətin əsas aparıcı forması olan xüsusi mülkiyyətin üstün rolu və daha səmərəli olması üçün dövlət mülkiyyətinin və vəqflər yolu ilə əmələ gələn ictimai təyinatlı, mülkiyyətin formalaşmasına da geniş imkanlar yaradır.

İslam təlimində xüsusi mülkiyyətin iqtisadi əsası hər cür əmlaka və istehsal vasitələrinə sahibolma prinsipi ilə müəyyən olunur. Ona görə də xüsusi mülkiyyətin əmələ gəlməsi hamı üçün mümkün şəkil alır və mövcud cəmiyyət daxilində hökm sürən müxtəlif adət-ənənələrlə bağlı şəriətdən kənarqoyulmuş qanunlarla onun səviyyəsi və ya miqyası müxtəlif olur.

İslamda mülkiyyətin həm hüquqi, həm də iqtisadi aspekti üçün müəyyənlişdirilmiş idarəetmə funksiyasından vəhdət şəklində istifadə olunmasına xüsusi yer verilmişdir. Lakin müsəlman ölkələrinin əksəriyyətində heç də islamla bağlı olmayan müxtəlif xalqların (millətlərin, qəbilə və tayfaların) adət-ənənələrindən irəli gələn cəhətlər, daha çox mülkiyyətdən istifadə etmək hüququ ilə birləşərək iqtisadiyyatın statistik vəziyyətini əsaslandırmışdır. Halbuki, islamda mülkiyyətin tam mənimsənilməsi prosesi ilə əlaqədar şəriət sahibolma, sərəncamvermə və istifadətmə formalarını fərqləndirir. Mülkiyyətlə bağlı sahibolma mütləq mənada Allaha məxsus olduğundan, onda sərəncamvermə və istifadətmə funksiyaları xüsusi rol oynayır. Düzdür, zahirən mülkiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı mənimsəmə tədrici sahibolmaya çevrilir, istehsal amillərini və fəaliyyət imkanını tam nəzarət altına alır. Nəticədə xüsusi mülkiyyət mənimsəmə vasitəsilə iqtisadi fəaliyyət sferasında özünü möhkəmləndirir və inhisarçı xarakter daşıyır. Bu proses digər sərbəst olan xüsusi mülkiyyətçilərin həm istehsal

imkanlarını, həm də fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırır. Belə şəraitdə sərəncam vermək və istifadə etmək prosesi daha da geniş yayılır. Lakin sərəncam vermək və istifadə etmək konkret, az miqdarda xüsusi mülkiyyətçilərlə bağlı olduğundan o, həqiqi faydasını vermir. Bu zaman sürətli təbəqələşmə prosesi gedir. Zəngin həyat tərzini keçirənlərlə yoxsulluq və ehtiyac içində yaşayanlar arasında kəskin fərq əmələ gəlir. Belə vəziyyəti din xidmətləri düzgün olmayaraq ilahi hökm kimi qiymətləndirirlər. Halbuki islamda, mülkiyyətin mənimsənilməsindən daha çox ondan istifadəyə diqqət yetirilir. Çünki mülkiyyədən istifadə etməklə insan adi mənəvi davranış qaydalarından doğan iqtisadi davranış qaydalarında ədalətli rəftarını göstərə bilər. Mülkiyyətin səbəb və nəticələrinin mənimsənilməsi imkanlarının ayrı-ayrı iri xüsusi mülkiyyətçilər, ölkə başçıları tərəfindən xalq kütləsi üçün məhdudlaşdırılması yoxsulluq törədici amil kimi görünməlidir. Ona görə islam iqtisadiyyatında inhisarçılığa yol verilmir, fərdi fəaliyyətin həddi isə ictimai ehtiyacın ödənilməsi səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Ölkənin iqtisadi potensialından istifadə etmək imkanlarının xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı şəraitində məhdudlaşdırılması, insanların sərvət və nemətlərə görə ilahi haqlarının tapdalanması və pozulmasından başqa bir şey deyildir. Ona görə də islamda mülkiyyət və onunla bağlı iqtisadi məsələlər son dərəcə incə, ciddi və dərin şərhə ehtiyacı olan bir məsələdir.

Əgər müasir dünyəvi iqtisadi sistemlər üçün mülkiyyətin həm iqtisadi, həm hüquqi aspektləri və onların qovuşması daimi bir problem kimi qalırsa, islam iqtisadiyyatında isə mülkiyyətin hüquqi aspekti tam həll olunmuş, iqtisadi aspekti göstərilmiş, onların qovuşması prosesinin şərh olunması isə problem olaraq qalır.

İslamda xüsusi mülkiyyətin aparıcı rola malik olması, ilk növbədə onun sahibinin faydalanması ilə yanaşı, öz sərəncamında olan bütün istehsal və xidmət təyinatlı vasitələrdən istifadə olunmasını təkid edir. Yəni hər hansı torpaq sahəsi əkilib-becərilirsə və ya bundan istifadə olunmursa, ondan səmərəli istifadə olunması tövsiyə edilir. Əgər onun sahibi müsəlmandırsa, deməli, şəriət qanunları çərçivəsində hərəkət etməli və xeyirxah işlə məşğul olmalıdır. Xüsusi mülkiyyətlə bağlı kiminsə cəmiyyət həyatında şəriksiz mövqe tutması imkanları demək olar ki,

yox dərəcəsidədir. Lakin bu artım şəraitdə qoyulmuş vergi sistemi vasitəsilə tənzimləndirilir.

İslamda mülkiyyət münasibətlərinin inkişafında, eləcə də xüsusi mülkiyyətin mütərəqqi formasının saxlanılmasında, müxtəlif fəaliyyət növlərinin əmələ gəlməsində icarənin mühüm rolu vardır. İcarə və onunla bağlı münasibətlərin inkişafı şəraitdə xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığını təmin edən mühüm istiqamətlərdən biridir. İcarə və onun vasitəsilə əldə olunan gəlirin çox mütərəqqi bir istiqaməti olduğu qeyd olunmalıdır.

Hüquq normaları çərçivəsində müəyyən olunan icarə münasibətləri əslində mülkiyyətdən istifadə olunmasının faydalılığı ilə bağlıdır. Bu bir daha onu göstərir ki, islamda həm əmlak, həm də mülkiyyət icarəyə verilməklə, ondan həm məqsədli, həm də səmərəli istifadə etmək olar. Ən maraqlı cəhət odur ki, əmlak və mülkiyyəti olmayanlarda da belə şəraitdə həm fəaliyyət göstərmək imkanları, həm də əmlak və mülkiyyət sahibi olmaq şəraiti əmələ gəlir. Məhz bunun nəticəsidir ki, islamda imkanlar bir-biri ilə təkcə mənəvi sahədə deyil, iqtisadi sahədə də bərabər tutulur.

Bərabərliyin iqtisadi əsaslarının yaranması isə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək, çalışmaq əsasında mümkün ola bilər.

Elə görünməlidir ki, islamda bərabərlik dedikdə, mövcud olan bütün nemət və sərvətlərə bərabər sahib olmaq nəzərdə tutulur.

Sərvətdən pay almaq yalnız fəaliyyətdə mümkün ola bilər. Deməli, islamda mülkiyyət toxunulmaz elan olunmaqla, bütün iqtisadi fəaliyyətin əsası olmaqla, ondan faydalı istifadə edərək, daima hərəkətdə olmasını və ondan pay almaq imkanını əks etdirir.

Mülkiyyətdən istifadə olunması qarşılıqlı razılaşma yolu ilə müddətli, sağlam düşüncə tərzilə yetkinlik yaşına çatmış şəxslər arasında aparılır (belə şəraitdə üçüncü şəxsin şahidliyi yazılı şəkildə aparılır). Həmçinin əmlak və mülkiyyətlə bağlı münasibətlər vasitəçilərlə həyata keçirilir ki, bu da faydalı fəaliyyət müddətinin sürətlənməsinə səbəb olur.

İslam iqtisadiyyatında ilkin olaraq xüsusi mülkiyyət mövcud olmuşdur. Təsərrüfatçılıqda, əməli fəaliyyətdə özünü bölünməz şəkildə büruzə verən xüsusi

mülkiyyət, hərəkət və fəaliyyəti, son istifadə olunması ilə dövlət mülkiyyətinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həm xüsusi, həm də dövlət mülkiyyətindən edilən vəqflər nəticəsində ictimai mülkiyyət meydana gəlmişdir. Bir qayda olaraq ictimai mülkiyyət birbaşa dini təşkilat və icmaların nəzarətində olur.

Azad iqtisadi fəaliyyətə əsaslanan xüsusi mülkiyyət, istehsalçı və istehlakçı, alıcı və satıcı arasındakı əlaqə sərbəstliyinə, qiymətqoyma müstəqilliyinə malik olsa da, lakin onun həddi hüdudsuz olmayıb, mənəvi dəyərlər çərçivəsində müəyyən edilir. Yəni əldə olunan gəlir, mənfəət, qazanc, yeni gəlir gətirmək xatirinə deyil, onun ehtiyacların ödənilməsindəki rolu ilə hüdudlaşır. İslam iqtisadiyyatında xüsusi mülkiyyətin spesifik xüsusiyyəti, onun mənəvi dəyərlərinin artırılması imkanları ilə bağlı olmasıdır. Mənəvi dəyərlərin artırılması istər-istəməz maddi nemət və sərvətlərin artırılmasını da zəruriləşdirir. Maddi nemətlərin artım prosesi mənəvi dəyərlərin artımı ilə əlaqədar baş verirsə, deməli, islam iqtisadiyyatı daima dinamik xarakter daşıyır. Bu dinamizm prosesi yalnız insanların öz fəaliyyətlərində vacib və zəruri hesab olunan islamı rükunlara, əməllərə və prinsiplərə əməl etmədiyi şəraitdə pozula bilər. Əsrlər boyu islam əqidəli ölkələrdə belə cəhətlər mütəmadi pozulmuşdur. Xüsusən, müsəlman ölkələrinin islam əqidəli hökmdarlar, sərkərdələr tərəfindən işğalı, insan haqlarının tapdalanması, vacib hesab olunan bədən və mal ilə ibadət etməyin qarşısının alınması buna misal ola bilər.

İslamda xüsusi mülkiyyətin çevik fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri də əvvəlcədən razılaşdırılmış qarşılıqlı faydalanma prinsipi əsasında sazişlərin, müqavilələrin bağlanmasıdır. Belə qarşılıqlı razılaşma prinsipi islamda, xüsusi mülkiyyətin qorunmasının ən mühüm təminatı kimi nəzərə alınaraq yazılı şəkildə şahidlər və ya şəriət qazisi vasitəsi ilə icra olunur.

Əmlak və mülkiyyətə görə baş verən iqtisadi münasibətlərin əsas mahiyyəti, özünü mülkiyyətin iqtisadi cəhətdən reallaşması prosesində əks etdirir. Nəticə etibarilə islam iqtisadiyyatında mülkiyyət özünü əldə olunan gəlir səviyyəsində və onun istifadə olunmasında əks etdirir. Əmlak və mülkiyyətin iqtisadi cəhətdən reallaşması, sahibinə mənfəət verməklə, eyni zamanda ondan xümsün, zəkatın, icarə haqqının verilməsi payının müəyyənləşdirilməsində imkan verir.

Beləliklə, həm mülk sahiblərinin, həm ehtiyacı olan yoxsulların, həm də dövlətin ictimai xərclərinin ödənilməsində mənafeələrinin əlaqələndirilməsi sistemləşir.

İslam dünyasında *torpaq və ondan istifadə olunması* məsələsinə olduqca zəruri, toxunulmaz və müqəddəs bir nemət kimi baxılır. Bir tərəfdən torpaq, yalnız Ulu Yaradanın mülkiyyəti kimi qəbul edilir, digər tərəfdən ona təsərrüfat obyektini kimi sahibolma prinsipləri müəyyənləşdirilir. Mütləq mənada torpaq Allahındır. Lakin istifadəsinə, sahibolmasına, sərəncamverməsinə görə torpaq nisbi mənada mülkiyyət obyektinə çevrilir.

Torpaq sahələrindən istifadə olunması, onların yararlı vəziyyətə salınması, əldə olunan məhsulun razılaşdırılmış sazişə görə bölgüsü kənd təsərrüfatının inkişafına səbəb olan mühüm amillərdəndir.

Göstərmək lazımdır ki, torpağın ərzaq məhsulları əldə olunmasındakı həlledici rolu nəzərə alınaraq, onların məhsuldarlığı, suvarılması, vergiyə cəlb olunması nöqteyi-nəzərincə, şəriətdə onların kateqoriyalara bölünməsi əsaslandırılmışdır.

Birinci kateqoriyaya əkin üçün yararlı olan torpaq sahələri aid edilir. İkinci kateqoriyaya torpaqdan istifadəyə görə üstün hüququnu qoruyub saxlamaq naminə islamı qəbul etmiş şəxslərin torpaqları daxildir. Üçüncü kateqoriya döyüşlər zamanı ilhaq edilmiş torpaqlardır. Dördüncüsü, xərac vergisi alınan torpaqlardır. Torpaqların hər dörd kateqoriyası üçün onların yararlı vəziyyətə salınması, faydalı istifadəyə cəlb olunması, icarəyə verilməsi zərurəti mövcuddur.

İslamda həm vaxtı ilə əkilib-becərilmiş, sonralar satılmış torpaqların, həm də tam yayarsız olan və heç kimin istifadəsində olmayan torpaqların istehsal dövriyyəsinə cəlb edilməsi zəruriliyi qeyd edilir. Bu torpaqlar “ölü torpaqlar”, “yararsız torpaqlar” adlandırılarsa da, lakin onların istifadəyə və yararlı vəziyyətə salınması vacibliyi qeyd olunur. Belə torpaqların, islamda yararlı vəziyyətə salınması çox qiymətləndirilir. Burada torpağın həm yararsız vəziyyəti, həm də yaşayan əhalinin ictimai vəziyyəti üçün daşdığı əhəmiyyət nəzərdə tutulur. Gələcəkdə kənd salmaq, biçənəklər, otlaqlar kimi istifadə oluna bilməsi zəruriliyi

və s. ehtiyacların ödənilməsi müstəsna əhəmiyyət daşıyacaqsa, belə torpaqlardan istənilən şəxs, aparıcı din xadimlərinin icazəsi ilə istifadə etmək hüququ vardır.

Yararsız torpağı yararlı vəziyyətə salan, torpağın mülkiyyətçisinə çevrilir. Torpaq sahələrindən istifadə etmək və ehtiyacı ödəmək islamda, şəriətin müəyyən etdiyi qaydalar əsasında ya ali din xadimləri və ya dövlət başçıları tərəfindən icra edilərək həyata keçirilir.

İslam iqtisadi prinsiplərinə görə, əmlakdan tutmuş ev əşyalarına qədər, torpaq sahəsindən tutmuş ev heyvanlarına qədər nə varsa, hamısının icarəyə verilməsi məqbul hesab olunur. Burada iki xüsusiyyət nəzərə alınmalıdır.

Birincisi, əmlakın və ya mülkiyyətin konkret sahibi olsun, ikincisi qarşılıqlı razılaşma və anlaşma olsun, hər iki şəraitdə qarşılıqlı faydalanma prinsipi əsas götürülür. Əgər tərəflərin hər biri belə şəraitdə faydalanmazsa, onda icarə məqbul hesab olunmur. Bu məsələnin qoyuluşunun birinci aktı ilə bağlıdır. Əgər tərəflər bir-birinin faydalana biləcək imkanlarının məhdudluğunu və ya yoxluğunu əvvəlcədən bilib, icarə münasibətinə girirlərsə, o, batil hesab olunur. Lakin əgər istifadə olunma şəraitində əmlakdan, heyvanlardan və s. yaxşı istifadə olunmayıbsa, o halda o icarə haqqını ödəməlidir. Çünki sazişin və ya müqavilənin bağlanması ağıllı, sağlam düşüncəli adamlar arasında aparıldığından risk etmək dərəcəsi nəzərdə tutulur.

İcarə və onunla bağlı iqtisadi münasibətlərin baş verməsi, bilavasitə əmlakdan, istehsal vasitələrindən, torpaq sahələrindən səmərəli və faydalanma əsasında baş verməlidir. Özü də belə şəraitdə aparılan hər hansı bir iqtisadi münasibət qarşılıqlı razılaşmaya, müqaviləyə əsaslanır. Əgər bir kəs evini, mağazasını, malını icarəyə versə, belə şəraitdə mütləq ondan konkret istifadə edən bilinməlidir. Konkret şəxs bilindikdən sonra həmin şəxs öz icarədar hüququnu başqasına verə bilməz. Çünki burada əsas razılaşan tərəflərdən biri mülkün sahibidir, o da yeni müqavilənin aparılmasında iştirak etməlidir. Əgər mülki icarə götürən şəxs sahibin razılığını alandan sonra onu başqa şəxsə icarəyə verərsə, o, müəyyən təmir işləri aparmalı və ya onun fəaliyyət dairəsini dəyişməlidir. Yəni mənzil kirayə edilib bir il ərzində istifadə olunmalıydısa, lakin ondan dərzi sexi kimi istifadə ediləcəksə, orada müəyyən əlavə xərclər çəkilməlidir. Əlavə xərcin

çəkilməsi ilə əlavə qazancın əldə olunmasına nail olmaq olar. İslamda icarənin əsas məqsədi onun sahibinin fəaliyyət göstərməsi məhdudiyyətləri ilə onu başqasının sərəncamına verməklə əlavə gəlir, qazanc əldə etməkdir. Mülk sahibi mülkün istifadə olunmasına görə, icarədar və ya işgüzar şəxs isə fəaliyyətinə görə yaradılan əlavə gəlirdən pay almaq hüququna malik olurlar.

Bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, şəriətdə iqtisadi fəaliyyətin hüquqi bazası olduqca möhkəmdir. Yəni iqtisadi fəaliyyətin elə bir istiqaməti yoxdur ki, onun hüquqi bazası mövcud olmasın. Bəzən hələ praktikada, bəlkə çox nadir hallarda rast gəlinə biləcək hər hansı bir təsərrüfat və ya məişət hadisəsi əvvəlcədən hüquqi əsasla tənzim edilir. Yaxud müsəlman hüquq konsepsiyasına uyğun olaraq fətva verilir.

Müasir müsəlman ölkələrində əmlak və ya mülkiyyətin icarəyə verilməsi sahəsində vasitəçilərin də rolu çox böyükdür. Əslində, üçüncü şəxs rolunu oynayan vasitəçilər əsl iş adamlarına çevrilirlər. Vasitəçilər icarədar və ya icarəçi tərəfindən müəyyənləşməsə də, onlar müəyyən haqq almaqla təsərrüfat subyektlərinin əlaqələndirilməsini sürətləndirirlər. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, icarəçilər sərəncam vermək hüququna malik olmaqla, eyni zamanda həmin mülkiyyətin tam yararlı vəziyyətdə saxlanılması məsuliyyətini öz üzərlərinə götürürlər. Çünki icarəçi bütün şərtləri qəbul etdiyindən, o öhdəçilik daşıyır. Məsələn, əgər icarəçi konkret bir binanı icarəyə götürüb onu istifadəyə verirsə, o, fəaliyyət istiqamətini mülkiyyət sahibinə bildirməlidir. Əgər o, bunu etmirsə, onda mülkiyyət sahibi sazişi pozmaq hüququna malikdir. Həmçinin belə razılaşma mövcuddursa, icarəçi iş adamı kimi binanı alıb, onu ya mehmanxana, ya ofis, yaxud da anbar və s. təyinatlı istifadə edə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, islamda icarə münasibətləri barəsində danışarkən burada yalnız əmlak, mülkiyyət və ya müəyyən mal nəzərə alınmır, eyni zamanda bu, müəyyən fərdi işlərin görülməsi ilə bağlıdır. Əgər hər hansı bir şəxs peşə sahibilə (gün ərzində hər hansı bir işi görməkdən ötrü) razılaşıb, işi gördürəcəyi yerə gətirsə, lakin onu zəruri olan materialla təmin edə bilmirsə, o, boş qalsa, iş görməsə belə onun haqqı ödənilməlidir.

İcarə prosesində razılaşma baş tutduqdan sonra müddəti müəyyən olunmuş vaxtdan icarənin haqqı ödənilməlidir. Lakin müəyyən iş görməklə bağlı razılaşdırılma yolu ilə peşə sahibinə həmin işi başa çatdırdıqdan sonra haqqı ödənilir.

Burada bir ümumi cəhət vardır ki, tərəflər həm fəaliyyətlərində ciddi münasibət bəsləsinlər, həm də müəyyən ehtiyacı ödəyən, faydalılıqla nəticələnən iş görə bilsinlər.

İcarəçinin səhlənkarlığı və ya zəifliyi nəticəsində əmlak və ya mal xarablansa, korlansa, yaxud sıradan çıxsas, onun əvəzi verilməlidir. Eyni zamanda sənətkar gördüyü bir işi zay etsə, onu yenisi ilə əvəz etməyə borcludur.

İcarə münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar əmlakdan istifadətmə şərtləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. İcarənin şəriətdə qəbul olunmuş əsas şərtləri aşağıdakı kimidir.

Birincisi, icarə obyektı konkret göstərməli, istifadə müddəti dəqiq olmalı və qarşılıqlı razılaşdırılmalıdır.

İkincisi, icarəyə verilmiş əmlak yararlı olmaqla, istifadə olunduğu müddətdə tükənməlidir. Üçüncüsü, icarənin iqtisadi məqsədi dürüstləşdirilməlidir.

Bu şərtlərlə bağlı icarənin əsas prinsipləri də şəriətdə xüsusi qeyd olunur.

Birincisi, halallıq prinsipi əsas götürülür. Yəni müqavilədə göstərilmiş iqtisadi məqsədəuyğun icarə obyektı istifadə olunmalıdır. İkincisi, faydalılıq prinsipləri. Əgər hər hansı əmlak və mülkiyyət növündən faydalanmaq olmazsa, o icarəyə verilməməlidir. Daha doğrusu, icarədar icarə ilə bağlı əlavə xərc çəkməməlidir. Üçüncüsü, razılaşma prinsipi. Əgər icarəyə götürülmüş torpaq sahəsindən və ya heyvandan, onlardan bir neçə məqsədə istifadə olunması mümkünlüyü varsa, onda o, bir neçə istiqamətdə əvvəlcədən razılaşdırılmalıdır. Dördüncüsü, müddətlik prinsipi. Yəni bütün şərtlər və prinsiplər konkret müddət göstərməklə əsaslandırılmalıdır.

Bir cəhət xüsusi qeyd olmalıdır ki, istər icarədarın, istərsə də icarəçinin mənafeyi islamda bərabər şəkildə qorunur və mövcud mülkiyyətdən və əmlakdan faydalı, sərfəli istifadə olunmasını qarşıya qoyur.

İcarənin həm daşınan, həm də daşınmaz əmlaka aid olması cəmiyyətdə mövcud olan bütün sərvətlərdən hamının xeyrinə istifadə olunmasını zəruriləşdirir. Ümumiyyətlə, islamda ticarətdə, icarədə, hər hansı xidmət sahəsində də bunlara bənzər, bütün fəaliyyət dairəsində mənəvi davranışla uzlaşan hər hansı bir vasitə ilə mal qazanmaq, gəlir əldə etmək naminə hərəkət etmək vacib sayılır. Bu yolla qazanılan pul, mal, nemət halal hesab olunur. Lakin başqasının malını, əmlakını zorla və ya qəsb etməklə, xəyanətlə, hiylə ilə, aldatmaqla alıb əldə olunan qazanc haram hesab olunur. Ümumiyyətlə, hərislik yolu ilə, riyakarlıqla əldə edilən qəzənc islamda çox pislənir. Halal və haram yolla qazanc prinsipi təkcə müsəlmanlara görə deyil, eyni zamanda qeyri-müsəlmanlara, hətta kafir hesab olunanlara görə də əsas götürülür.

Cəmiyyətdə icarənin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün adamların mənafeyinin qorunması naminə gəlirlərin artımı baş versin. Bir qayda olaraq icarə münasibətləri qanunluqla tənzimlənsə də, lakin onun baş verməsinin əsas səbəbi iqtisadi ehtiyacların ödənilməsi ilə bağlıdır. Xüsusi mülkiyyətin qorunması, eləcə də onun daima fəaliyyət göstərməsinin zəruriləşdirilməsi, islamda mövcud iqtisadi resurslardan maksimum istifadə olunmasını və müəyyən səviyyədə gəlir əldə etmək imkanını əks etdirir.

İcarə münasibətlərinin inkişafı bilavasitə tərəflərin sazişə əməl edilməsi, onun əsassız olaraq pozulmaması ilə bağlıdır.

Dünyanın sivil bazar sistemi ilə inkişaf edən ölkələrin iqtisadiyyatına diqqət yetirərkən aydın olur ki, onların inkişaf meyli o dövrdən başlayır ki, o vaxt ticarət və sənayeləşmə inkişaf etmiş, ixtisaslaşma prosesi dərinləşmiş, kapital və pul resursunun əhəmiyyəti olmuşdu.

Ticarətin və pulun islam iqtisadiyyatında oynadığı rolun əhəmiyyəti barədə danışmağa xüsusi ehtiyac yoxdur. Ticarət mürəkkəb bir mexanizm kimi müxtəlif adamların ölkələrin qarşılıqlı əlaqəyə girməsinə səbəb olur. O, islam dini-mənəvi dəyərlərinin yayılmasının ən mühüm üsulu olmaqla yanaşı, islam iqtisadiyyatının inkişafının mühüm mənbəyidir. Ticarəti yalnız alqı-satqı obyektini kimi qəbul etmək səhv olardı. Çünki ticarət, bir tərəfdən əmək bölgüsünə, xüsusi mülkiyyətə əsaslanırdırsa, digər tərəfdən, ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə, sahibkarlıq

fəaliyyətinin əmələ gəlməsinə səbəb olurdu. Ona görə də ticarət şəbəkələrinin genişləndiyi bir şəraitdə onun ixtisaslaşma sayəsində əldə ediləcəyi böyük nailiyyətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Çünki ixtisaslaşma həm məhsuldarlığı, həm də gəliri artıran prosesdir.

İslamda mənfəət əldə etməyin mühüm mənbəyinin ticarətdə olduğu qeyd olunur. Lakin şəriət əldə ediləcək mənfəəti elə tənzimləyir ki, başqasının payı havayı mənimsənilməsin. Alğı-satqı zamanı mənfəətin əldə olunmasına çağıran islam, iqtisadiyyatın çevikliyinə əsas verən iki mühüm şərti formalaşdırmışdır: birincisi, azad sahibkarlığı, ikincisi, xüsusi mülkiyyəti. Ona görə də islamda ticarət iqtisadi fəaliyyətin mühüm sahəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda davranış qaydalarını müəyyən edən sfera kimi diqqəti cəlb etməlidir.

Şəriət ticarətdə məşğul olanların fəaliyyətini tənzimləmək məqsədi ilə aşağıdakı şərtləri müəyyən edir:

1. Ticarətin aparılması qaydalarını bilməli.
2. Malın satışı zamanı müştərilərə qiymət fərqi qoymamalı.
3. Malların qiymətində sərt mövqe tutmamalı.
4. Onunla alver edən şəxsin peşmanlığını qəbul etməli.

Ticarət aparıldığı zaman hər iki tərəfin, istər satıcının, istərsə də alıcının müstəqil razılığa gəlmələrinə şəriət xüsusi üstünlük verir. Bununla əlaqədar satıcılarla alıcıların şərtləri şəriətdə konkretləşdirilir:

1. Onlar həddi-büluğa çatıb, sağlam düşüncəli, müstəqil fəaliyyət göstərən olmalıdırlar.
2. Öz mallarını və əmlaklarını satmaq hüququna malik olmalıdırlar.
3. Ciddi alver niyyətləri olmalıdır.
4. Onları alver işinə məcbur edən olmamalıdır.
5. Aldığı və ya verdiyi malın ixtiyarı özündə olmalıdır.

Şəriət bu şərtləri müəyyən etməklə ekvivalent mal mübadiləsinin gedişatını tənzimləmək məqsədi güdür. Əgər bir kəs həddi-büluğa çatmamış və sağlam düşüncəli olmayan şəxslə alver etmiş olsa, onda aldığı mala görə sahibindən razılıq almalıdır, yaxud pulu malın sahibinə çatdırmalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayan və sağlam düşüncəyə malik olmayanlarla alver edən şəxslərin pulu, yaxud malı aradan

getsə, belə halda o, heç kəsdən onu tələb edə bilməz. Şəriət belə qadağanı qoymaqla ticarətin səhih və şəffaf getməsinə dəlalət edir. Lakin yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar alıcı ilə satıcı arasında vasitəçilik rolunu yerinə yetirə bilər. Çünki mal sahibi ilə pul sahibi yetkinlik səviyyəsində olduqlarından, yetkinlik yaşına çatmayan uşaq alver işində yalnız vasitəçi rolunu oynayır. Belə şəraitdə tərəflərin hər hansı tərəfindən asılı olmayaraq vasitəçilik edənin haqqı ödənilir.

Şəriətə görə, alınan və satılan malların çəkisi, ölçüsü, həcmi, çeşidi və s. bilinməlidir. Alınib-verilməsi mümkün olmalıdır. Adamlara görə fərqləndirilməlidir. Başqasının malı və ya əmlakı olmadığı, girov qoyulduğu müddətin bitib və ya bitmədiyini bildirməlidir.

Vəfq olunan malların alınib-satılması batil hesab olunur. Yalnız onu xarab olub aradan çıxma biləcəyi vaxtdan satmaq mümkün hesab olunur. Pulun isə yalnız vəfq olunan və ona yaxın olan malın alınmasına xərclənməsi nəzərdə tutulur.

Ticarət, islam dünyasında azad sahibkarlığı əks etdirən əsas sahə kimi orada fəaliyyət göstərən hər bir şəxsin təmsalında islami-mənəvi keyfiyyətlərin, xüsusən intellektual və psixoloji xüsusiyyətlərin əks olunmasını tövsiyə edir. Bu xüsusiyyətlərlə yanaşı, müasir sahibkarlar təşəbbüskarlıq, cəldlik, vəziyyəti qiymətləndirə bilmək, fəaliyyət şəraitini proqnozlaşdırmaq, səmərəli ilkin planlar qurmaq cəhdlərinə də malik olmalıdırlar. Belə cəhdlər istər alman, istərsə yapon və ya amerikalı sahibkar üçün də xasdır. Lakin islam əqidəli sahibkarları digərlərindən fərqləndirən əsas bir cəhət vardır ki, o da onların risk etmək niyyətindən tamamilə uzaq olmalarıdır. Müsəlman işgüzarlığında həm bərabər, həm də qarşılıqlı mənfəət əldə etmək şərait və imkanına üstünlük verilir. Halbuki risk zamanı tərəflər üçün qeyri-müəyyənlik yaratmaqla, son nəticələrin əldə olunması imkanları aradan qalxır. Ona görə də islamda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların risk etmək cəhdləri pislənir. Risklə əldə edilən qazanc haram hesab olunur.

Müasir şəraitdə istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində ticarətin xüsusi rol oynadığını nəzərə alaraq, şəriət biznes fəaliyyəti üçün öz mülkiyyətinə və kapitalına əsaslanmasına üstünlük verməsini tövsiyə edir. Öz əməyi hesabına əldə edilmiş xüsusi mülkiyyətlə

ticarətin aparılması daha çox məqbul hesab olunur. Lakin mülkiyyətin formalaşmasında iştirak edən vərəsəlik payı, hədiyyə, alğı-satqı zamanı əldə olunan əlavə dəyərlər də qanuni hesab edilir. Başqasının, hətta cüzi bir vəsaitdən istifadə edib mənfəət əldə etmək isə haram hesab olunur. İslamda ticarətin xüsusi fəaliyyət dairəsi kimi üstün rola malik olması daha çox kapitalın və ya sərmayənin hərəkətsiz saxlanması və ya ehtiyacla bağlı olmayan israf olunma qadağaları ilə əlaqədardır. Artıq gördüyümüz kimi, məhz xüms və zəkat vacib mal ibadəti olduğundan ona əməl olunması mütləq mənada iqtisadi fəaliyyətin göstərilməsini zəruriləşdirir. Özü də belə fəaliyyət zamanı hamı birmənalı olaraq əlavə gəlir əldə etməlidir. İslam iqtisadiyyatında ayrı-ayrı şəxslərin təmsalında hamının əlavə gəlir əldə etməsi və onu mənimsəməsi ən səciyyəvi xarakterik xüsusiyyət kimi nəzərə alınmalıdır. Məhz əlavə gəlirdən xüms və zəkati ödəyən şəxs mənəvi dəyərlər meyarı baxımından öz faydalı fəaliyyətini qiymətləndirə bilir. Ticarət sferası da elə sahədir ki, hamı əlavə gəlir əldə etmək mühitinə malikdir. Digər hasil və emal sahələrində, eləcə də bazar infrastrukturlu sferalarda olduğu kimi ticarətdə də inhisarçılığa yol verilmir. İnhisarçılıq mövqeyi ilə əldə olunan mənfəət müasir müsəlman alimlərinin qeyd etdiyi kimi, sələmə, ribaya uyğun olan haram vəsaitdir. Eyni zamanda ticarətdə qeyri-ədalətli sövdələşmənin aparılması yolu ilə əldə olunan vəsait də haram hesab olunur.

Ticarətin və pul resurslarının birləşməsi, şəriətə əsasən hər iki tərəfin razılaşması əsasında “pulun və əməyin” qovuşması baş verə bilər. Burada mübadilə prosesində iştirak edənin ixtisası, səriştəsi, işgüzarlığı əsas götürülərək, pula olan ehtiyac müəyyən edilir. Pul sahibi işgüzar şəxslə razılaşaraq birlikdə fəaliyyət göstərir. Əldə olunan mənfəətin səviyyəsi, əvvəlcədən müəyyənləşmə prinsipi əsas götürülmür. Aparılan ticarət fəaliyyətindən, mübadilə prosesindən asılı olaraq mənfəətin səviyyəsi müəyyən edilir. Ondan sonra isə qarşılıqlı razılaşma müqaviləsinə (sazişinə, siğəsinə) əsasən mənfəətin bölgüsü baş verir. Belə şəraitdə ticarətlə bağlı bütün məsrəflər nəzərə alınaraq, mənfəətin ümumi məbləğindən çıxılır.

Göstərmək lazımdır ki, orta əsrlərdən başlayaraq müasir dövrə qədər müsəlman ölkələrində demək olar ki, pul-kredit münasibətləri şəriətin hökmünə əsasən uzun müddət dəyişilməz qalmışdır.

Lakin dünya kapitalist iqtisadiyyatının meydana gəlməsi, sivil bazar sisteminin formalaşması, beynəlxalq bazarın təşəkkülü islam pul-kredit sisteminin hərəkətə gəlməsinə səbəb oldu. Yəni müsəlman Şərqiində neft-dollar mənbələrinin artması pul-kredit münasibətlərinin dinamik xarakter daşmasına təsir göstərdi. Eyni zamanda bir sıra müsəlman ölkələrində, xüsusən Misirdə, Pakistanda, Türkiyədə kapitalist iqtisadiyyatına olan meylin güclənməsi borc kapitalına olan ehtiyacın artmasına gətirib çıxardı. Lakin faizin əldə olunmasına görə qadağaların hökm sürməsi istər-istəməz ona yeni yaşama yollarının axtarılmasına səbəb oldu.

Nəticədə bir qismin müsəlman ilahiyyatçı alimləri faizin haram olmasına yeni baxışla yaşamağa cəhd göstərməklə, onu modernləşdirmək istəyirdilər. Digərləri isə şəriətin müəyyən etdiyi qaydalar əsasında bank sisteminin yaradılmasına cəhd göstərirdilər. İkinci istiqamət artıq öz bəhrəsini İslam İnkişaf Bankı timsalında vermişdir.

İslam bank sistemi birmənalı olaraq bu və ya digər layihənin həyata keçirilməsi üçün faizsiz kreditləşməni həyata keçirir. Bununla yanaşı, xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirməklə əldə olunan mənfəətdə iştirak edir. İstər faizsiz kreditləşmənin aparılmasında, istərsə də mənfəətdə iştirakda əldə olunan pay əməliyyatların sonunda müəyyənləşdirilir. Bir qayda olaraq banklar daha çox ticarətlə bağlı idxal-ixrac əməliyyatlarını maliyyələşdirirlər. Burada onların əməliyyatda iştirak etməklə əldə olunan mənfəətin payı faiz kimi deyil, ticarət mənfəəti kimi görünür. İslam bankının klassik bank sistemindən fərqi onun mənfəətdən əldə etdiyi payın aparmış olduğu əməliyyatların sonunda müəyyən etməsi ilə əlaqədardır. Beləliklə də, o, əvvəlcədən müəyyən edilən faizdən, ribadan, sələmdən tam uzaqlaşa bilər.

Müsəlman ölkələrində islam prinsipləri əsasında bank sisteminin qərarlaşması üçün 1978-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanının şahzadəsi Məhəmməd Əl-Feysəl Assəudun təşəbbüsü ilə beynəlxalq İslam Bankları Assosiasiyası yaradılmışdır (BİBA). Bu təşkilat islam banklarının təkcə milli səviyyədə deyil, beynəlxalq səviyyədə islam

iqtisadi prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır. Göstərmək lazımdır ki, öz miqyası və əməliyyatların aparılması xarakterinə görə İslam İnkişaf Bankının (İİB) müsəlman dünyasında çox böyük rolu vardır. Müsəlman ölkələrinin iqtisadi integrasiyasında, onların sosial-iqtisadi cəhətdən zəif inkişafının aradan qaldırılmasında, islam sivilizasiyasının qərarlaşmasında İİB müstəsna rol oynayır. Bu məsələ ilə bağlı, Azərbaycanın İİB ilə əməkdaşlıq haqqında biz ətraflı ikinci fəsildə qeyd edəcəyik. Burada isə onu göstərmək vacibdir ki, 70-ci illərdən başlayaraq müsəlman ölkələrində islam prinsiplərinə uyğun olaraq bank işinin inkişaf etdirilməsi bu dövlətlər arasında maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsində, iqtisadi integrasiya prosesinin sürətlənməsində geniş imkan yaratmışdır. Xüsusən, islam, sivilizasiyalı bazar sistemi ölkələrlə xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə və dərinləşməsinə ciddi təsir göstərir. Ona görə də islam ölkələrində islam əsaslı ticarət bankları da fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, İslam Bank sistemini 3 qrupa bölmək olar:

1. İslam İnkişaf Bankı (İİB), islam iqtisadiyyatının əsas bankı, İslam Konfransı Təşkilatının orqanı;
2. Sosial səpkili islam bankları (SİB);
3. İslam əsaslı ticarət bankları (İTB).

Hazırda dünyada 40-a qədər İslam Bankı qurulmuş və fəaliyyət göstərməkdədir. Bunların əksəriyyəti islam ölkələrində, İsveçrədə, Lüksemburqda, Danimarkada, İngiltərədə, Filippində yerləşir. Bu il Rusiyada da (Moskvada) islam prinsipləri ilə işləyən bank yaradılıb və fəaliyyət göstərməlidir.

İslam Bank sistemi öz fəaliyyət sistemini əsasən üç prinsip üzərində qurur: 1. Mudaraba. 2. Muşərəkə. 3. Murabaha. Əsasən hüquqi mahiyyət daşıyan bu məfhumlar bank işinin tənzimlənməsində əsas götürülür. Bütün iqtisadi fəaliyyət islam hüquq normaları ilə tənzimləndiyindən, bank sistemi də belə normaya ciddi məruz qalır. Çünki bank fəaliyyəti kreditləşmə ilə əlaqədar olduğundan və onun işində lap cüzi də olsa, sələmin faizini açıq əks etdirməlidir.

İslam bank fəaliyyətində əsas götürülən mudaraba prinsipi üçün bu və ya digər işin görülməsi və ya layihənin hazırlanması üçün (bir tərəfdən pul qoyulur,

digər tərəfdən əmək) ideyanın, fəaliyyətin birləşməsi, ortaq bir işin və ya ticarətin aparılması mümkündür

FƏSİL II. İSLAM ÖLKƏLƏRİNİN ÇOXTƏRƏFLİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İSLAM TƏŞKİLATLARININ İŞİNDƏ İŞTİRAKI

2.1. İslam ölkələrini birləşdirən ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat - İslam Konfrans Təşkilatı: yaradılması, məqsəd, vəzifələri və orqanları

Qərblə Şərqi, Avropa ilə Asiyanın qovçağında yerləşən Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətində Avropa məkanına, Avropa qurumlarına integrasiya xüsusi yer tutsa da, öz tarixi, mədəniyyəti, dini etiqadı və adət-ənənələri ilə islam aləminin ayrılmaz hissəsi olan ölkənin müsəlman dövlətləri ilə, bu dövlətlərin təmsil olunduğuna beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinə də böyük əhəmiyyət verir.

Hazırda müsəlman ölkələrini birləşdirən ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat İslam Konfransı Təşkilatıdır (İKT). Beynəlxalq aləmdə bəzən “müsəlman BMT-si” adlandırılan İKT öz üzvlərinin sayına və mütəşəkkilliyinə görə dünya siyasətində xüsusi yeri olan qurumlardan biridir. İKT 1969-cu ilin sentyabrında müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının Mərakeşin paytaxtı Rabat şəhərində keçirilmiş konfransında təsis edilmişdir. Dini birlik əsasında yaradılan bu təşkilatın *əsas məqsədləri* onun Nizamnaməsində qeyd edildiyi kimi, üzv dövlətlər arasında islami həmrəyliyi möhkəmləndirmək; elm, mədəniyyət, sosial-iqtisadi və başqa vacib sahələrdə əməkdaşlığı dəstəkləmək; irgi ayrı-seçkiliyin və müstəmləkəçiliyin bütün formalarının ləğv olunmasına səy göstərmək; işğal edilmiş müqəddəs yerlərin azad edilməsi və toxunulmazlığının təmin edilməsinə nail olmaq; Fələstin xalqının öz hüquqlarının bərpa edilməsi və ərazisinin azad edilməsi yolundakı mübarizəsini müdafiə etmək; bütün islam xalqlarının istiqlaliyyət uğrundakı mübarizəsinə yardım göstərmək; üzv dövlətlərin digər ölkələrlə əməkdaşlığı üçün şərait yaratmaq və s. ibarətdir.

İKT-nin ilk toplantısında cəmi 35 islam ölkəsi iştirak etdiyi halda, hal-hazırda təşkilat öz sıralarında 58 ölkəni birləşdirir. Bəzi ölkələrin müsəlman icmaları, bir sıra regional və beynəlxalq təşkilatlar İKT nəzdində müşahidəçi statusuna malikdirlər.

İKT-nin 3 əsas orqanı var:

- 1) krallar, Dövlət və Hökumət başçıların konfransı (bundan sonra – Dövlət və Hökumət başçıların konfransı);
- 2) xarici işlər nazirlərinin konfransı;
- 3) baş katiblik və onun tabeliyində olan təşkilatlar.

İKT-nin ali orqanı Dövlət və Hökumət başçıların konfransıdır. Zirvə konfransları, Nizamnaməyə əsasən, üç ildən bir, islam aləminin birinci dərəcəli problemlərinin müzakirəsi və üzv ölkələrin siyasətinin uzlaşdırılması məqsədilə keçirilir. 1969-cu ildən 2003-cü ilədək İKT-nin 10 Zirvə toplantısı baş tutmuşdur.

Xarici işlər nazirlərinin konfransı – İKT-nin siyasi orqanıdır. Bu konfranslar nazirlər və ya akkreditə olunmuş səfirlər səviyyəsində ildə bir dəfə keçirilir. Hər hansı bir üzv dövlətin və baş katibin tələbi, üzv dövlətlərin 23 hissəsinin razılığı ilə növbədənəkar konfranslar da çağırıla bilər. Xarici işlər nazirlərinin konfransı aşağıdakı məsələlərlə əlaqədar toplanır:

- təşkilatın ümumi siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin müzakirəsi;
- qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər üzrə qərarların qəbul edilməsi;
- qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarət;
- maliyyə komissiyasının hesabatının müzakirəsi;
- Baş katibliyin büdcəsinin təsdiqi;
- Baş katibin və onun müavinlərinin təyin edilməsi.

Baş katiblik – İKT-nin icraedici orqanıdır. Bu orqana 4 il müddətinə təyin edilən Baş katib rəhbərlik edir. 2005-ci ilədək Baş katib vəzifəsini Malayziyanın, Misirin, Seneqalın, Tunisin, Pakistanın, Nigeriyanın və Mərakeşin nümayəndələri tutmuşlar. İKT xarici işlər nazirlərinin 2004-cü ilin iyulunda keçirilmiş XXXI konfransında həmin vəzifəyə milliyyətə türk olan İlkmaləddin İhsanoğlu təyin edilmişdir. O, öz vəzifəsinin icrasına 2005-ci il yanvarın 1-də başlamışdır.

Baş katibin dörd müavini vardır. Xarici işlər nazirlərinin konfransı baş katibin təqdimatına əsasən, onun üç müavinini və Qüdsi-Şərif üzrə dördüncü müavinini təyin edir. İKT-nin Nizamnaməsində göstərilir ki, baş katib öz müavinlərinin namizədliyini müəyyənləşdirərkən, onların qabiliyyətini və

təmənnəsazlığını nəzərə almaqla yanaşı, ədalətli coğrafi bölgü prinsipinə də riayət etməlidir.

Baş katiblik:

- üzv dövlətlər arasında əlaqəni həyata keçirir;
- bu dövlətlər arasında ümumi maraq kəsb edən məsələlər üzrə məşvəratlərin, fikir mübadiləsinin aparılmasını və məlumatların yayılmasını təmin edir;
- xarici işlər nazirləri konfransının qəbul etdiyi qərarların icrasına nəzarət edir;
- konfransın qərar və qətnamələri çərçivəsində üzv dövlətləri işçi sənədlərlə təmin edir.

İKT Nizamnaməsinin VI maddəsinin 5-ci bəndində göstərilir ki, Qüds şəhəri azad edilinədək, Baş katiblik müvəqqəti olaraq Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində yerləşəcək Nizamnamənin VII maddəsinə əsasən, katibliyin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı bütün xərcləri üzv dövlətlər öz milli gəlirlərinə müvafiq olaraq ödəyirlər.

İKT çərçivəsində müxtəlif qurumlar fəaliyyət göstərir. Bu qurumlar arasında İslam İnkişaf Bankı (İİB) xüsusi yer tutur. Bankın təsis edilməsi haqqında bəyanat 1973-cü ildə islam ölkələri maliyyə nazirlərinin I konfransında imzalanmış, onun rəsmi açılışı isə 1975-ci ildə olmuşdur. **Bankın əsas məqsədi** şəriət prinsipləri əsasında istər tək, istərsə də qrup halında olan üzv dövlətlərin və müsəlman icmalarının ***iqtisadi inkişafını dəstəkləməkdir***.

Bankın vəzifələri aşağıdakılardır:

- üzv dövlətlərdə olan istehsal layihələrinin maliyyələşdirilməsi;
- iqtisadi və sosial inkişaf məqsədi ilə bu dövlətlərə maliyyə yardımının təqdim edilməsi;
- üzv dövlətlərdə xarici ticarətin inkişafına yardım göstərilməsi.

İİB-in elan edilmiş kapitalı 600 min səhmə bölünmüş 6 milyard islam dinarındır (1 islam dinarı 1,3 ABŞ dollarına bərabərdir).

İKT-nin yaradılmasının əsas təşəbbüskarı və sponsoru olmuş, müsəlman dünyasının ən zəngin ölkələrindən biri sayılan Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı

təşkilatda xüsusi nüfuza malikdir. Krallığın İKT-nin büdcəsindəki payı 10%, İİB-in kapitalındakı payı isə 25%-dir. İKT və İİB-in iqamətgahları Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində, Krallıq hökumətinin təmənnasız olaraq ayırdığı binalarda yerləşir. Səudiyyə Ərəbistanı İKT-yə və onun ixtisaslaşmış qurumlarına öz fəaliyyətlərini həyata keçirə bilmələri üçün əlavə maliyyə yardımları da göstərir. Səudiyyə Ərəbistanının İKT-dəki nüfuzu həm də bu ölkənin islam dininin tarixi vətəni və islam aləminin iki müqəddəs ocağının yerləşdiyi bir torpaq olması ilə izah edilir. Bu və ya digər məsələ ilə bağlı Krallığın mövqeyi, adətən, İKT-yə üzv olan digər ölkələr, ilk növbədə isə ərəb dövlətləri tərəfindən dəstəklənir.

İKT-də Misir, İran, Pakistan, Küveyt, Türkiyə kimi dövlətlər də böyük nüfuza malikdir.

İKT-yə üzv olmaq hər bir müsəlman ölkəsinin beynəlxalq əlaqələrini və dünya birliyindəki mövqelərini möhkəmləndirməklə yanaşı, həm də islam aləminin mənəvi, siyasi və iqtisadi dəstəyindən yararlanmaq imkanı verir.

2.2. Azərbaycanın İslam Konfransı Təşkilatı ilə əməkdaşlığı

Keçmiş Sovet İttifaqının müsəlman respublikaları arasında Azərbaycan birinci olaraq İKT-yə üzv olmaq üçün müraciət etmiş və 1991-ci ilin dekabrında təşkilata qəbul edilmişdir. Bundan təxminən 3 ay sonra – 1992-ci ilin martında İKT-nin baş katibi Həmid əl-Qabid öz müavini Məhəmməd Möhsinin rəhbətlik etdiyi nümayəndə heyətini ölkəmizə göndərmişdir. Səfərdə məqsəd Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyətlə tanış olmaq, Ermənistan- Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli öyrənmək idi. Nümayəndə heyəti geri döndükdən sonra – 1992-ci ilin martın 31-də İKT baş katibi Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı bəyanat verdi. O, tərəfləri atəşi dayandırmağa, üzv dövlətləri və humanitar təşkilatları Dağlıq Qarabağın müsəlman icmasına yardım göstərməyə çağırırdı. Bu bəyanat 1992-ci ilin aprelin 1-də informasiya kanallarının xətti ilə bütün dünyaya yayıldı.

Azərbaycanın İKT ilə əlaqələri 1993-cü ilin ortalarından etibarən – Heydər Əliyev ali rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra daha da intensivləşdi, ardıcıl və məqsədyönlü xarakter aldı. Azərbaycan bu təşkilatın maliyyə, informasiya və siyasi dəstək göstərmək imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyə başladı. 1994-cü ilin noyabrında Prezident Heydər Əliyevin İKT Baş katibi Həmid əl-Qabidlə Bakıda keçirdiyi görüşlər və apardığı danışıqlar respublikamızla qurum arasındakı əlaqələri fəallaşdırmaqla yanaşı, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk dəfə olaraq İKT-nin BMT ilə əməkdaşlığı üzrə problemlər siyahısına salınmasına səbəb oldu. Münaqişənin həlli yollarının dünya səviyyəsində araşdırılması baxımından bu məsələ mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

1994-cü ilin dekabrında Prezident Heydər Əliyev İKT-yə üzv ölkələrin Dövlət və Hökumət başçılarının VII konfransında iştirak etdi. Zirvə toplantısı dekabrın 13-dən 15-dək Kasablanka şəhərində (Mərakeş) keçirilirdi. Bu, islam ölkələri toplantısında Azərbaycan rəhbərinin iştirak etdiyi ilk sammit, Azərbaycan həqiqətlərini bu ölkələrin rəhbərlərinə çatdırmaq üçün əldə olunmuş ilk geniş imkan idi. Heydər Əliyevin Zirvə toplantısındakı dərin məzmunlu nitqi iştirakçılar arasında böyük rezonans doğurdu, toplantı tərəfindən Ermənistanın təcavüzünü pisləyən qətnamələrin qəbul olunmasında həlledici rol oynadı. Səfər zamanı Azərbaycan Prezidenti bir sıra ölkələrin (Türkiyə, Misir, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İordaniya, Pakistan, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Malayziya, Bruney, Fələstin, Maldiv adaları və s.) dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri ilə ikitərəfli görüşlər keçirdi. Bu görüşlər Azərbaycanla müxtəlif müsəlman ölkələri arasındakı əlaqələrin inkişafına və genişlənməsinə təkan verdi.

Zirvə konfransı bilavasitə Azərbaycanla bağlı iki qətnamə qəbul etdi. Birinci qətnamədə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü 52 müsəlman dövləti tərəfindən pislənilir, Ermənistan silahlı qüvvələrinin, Şuşa və Laçın da daxil olmaqla, işğal edilmiş bütün Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu. Konfransın qəbul etdiyi ikinci qətnamə İKT-yə üzv ölkələri, islam təsisatlarını və beynəlxalq təşkilatları təcavüzə məruz qalmış, bir milyondan artıq qaçqını və məcburi köçkünü olan, Azərbaycana iqtisadi və humanitar yardım göstərməyə çağırırdı.

Heydər Əliyevin dərin zəkaya, geniş dünyagörüşünə, dövlət idarəçiliyi sahəsində zəngin təcrübəyə malik olduğunu nəzərə alan İKT katibliyi və bir sıra dövlətlərin rəhbərləri ondan Zirvə toplantısının yekun iclasında Asiya dövlətləri adından nitq söyləməsini xahiş etmişdilər. Bu xahişi qəbul edən Azərbaycan Prezidenti iclasda qitə dövlətləri adından çıxış etmiş, konfransın yekunlarını təhlil etmiş və onun əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdi.

Kasablanka Zirvə toplantısından Bakıya qayıdarkən, təyyarədə jurnalistlərə açıqlama verən Heydər Əliyev demişdi: “Ötən yç ildə Azərbaycan İKT ilə müəyyən əməkdaşlıq etsə də, bu, çox da səmərəli olmayıb. Ona görə də VII Zirvə toplantısında Azərbaycanın dövlət başçısı səviyyəsində iştirak etməsi, şübhəsiz, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdəki vəziyyəti və xarici siyasəti ilə əlaqədar böyük hadisədir. Eləcə də bu toplantının birinci hissəsində mənə söz verilməsi və çıxışımın böyük diqqətlə dinlənilməsi, bir çox dövlət başçılarından bu çıxış barədə müsbət rəyi, çıxışımın doğurduğu əks-səda onu göstərir ki, artıq Azərbaycan Respublikası özünə layiq olduğu yeri tutubdur...Bu toplantıda həm gördüyümüz iş, həm mənim çıxışım, həm qətnamələr, həm də dövlət başçıları ilə ikitərəfli görüşlərimiz, toplantının fasilələrində keçirdiyimiz görüşlər və apardığımız söhbətlər Azərbaycanı islam dövlətlərinin, demək olar, hamısına tanıtdı.”

Azərbaycan Prezidentinin səfərindən sonra İKT ölkəmizlə bağlı məsələləri daha ətraflı müzakirə etməyə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar daha təsirli qərarlar qəbul etməyə başladı. Təşkilata üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 1995-ci ildə Konakridə, 1996-cı ildə Cakartada keçirilmiş konfransları İKT Baş katibinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı məruzələrini müzakirə edərək, Ermənistanın təcavüzünü kəskin şəkildə pislədi. Hər iki konfransın qəbul etdiyi sənədlərdə Ermənistan silahlı qüvvələrin işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından təcili surətdə çıxarılması, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi tələbə qoyulmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Cakartada keçirilmiş XXIV konfransda, ilk dəfə olaraq, İKT-nin 1993-cü ildən etibarən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair qəbul etdiyi qətnamələrin adı dəyişdirilmiş, “Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münaqişə haqqında qətnamə” əvəzinə, “Ermənistan

Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında qətnamə” adlandırılmışdı. Cakarta konfransı həmçinin ATƏT-in Dövlət və Hökumət başçılarının Lissabon Zirvə toplantısında ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dair bəyanatını dəstəklədiyini bildirmişdi.

İKT və onun qurumları ilə aparılan ardıcıl, məqsədyönlü işlərin nəticəsi olaraq, İslam İnkişaf Bankı 1996-cı ildə Bakıda Beynəlxalq İnvestisiya Konfransı keçirməyə qərara aldı. Konfrans 1996-cı il sentyabrın 21-də keçirildi. Tədbirdə Bankın prezidenti və Direktorlar Şurasının üzvləri ilə yanaşı, 17 ölkədən gəlmiş 180-dək iş adamı da iştirak edirdi. Konfransda çıxış edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ümidvar olduğunu bildirmişdi ki, İİB-in Azərbaycanda ilk dəfə keçirdiyi yüksək səviyyəli, geniş tərkibli konfrans bankın bütün müsəlman ölkələrindəki, o cümlədən Azərbaycandakı fəaliyyətinə güclü təkan verəcəkdir. O demişdi: “Azərbaycan tarixi köklərinə, adət-ənənələrinə, dini mənsubiyyətinə görə islam ölkəsidir və islam ölkələri ilə həm coğrafi nöqtəyi-nəzərdən yaxın olduğuna görə, həm də adət-ənənələrimiz bir-birinə bənzədiyinə görə daha da səmərəli əməkdaşlıq etmək imkanına malikdir. İslam ölkələri dünyanın elə məntəqələrində yerləşiblər ki, onların iqlimi də, torpaqları da, təbiəti də, insanları da, insanların xasiyyəti, adət-ənənələri də bir-birinə bənzərdir, bir-biri ilə bağlıdır. Bunlar hamısı ölkələrimiz arasında daha sıx əlaqələr saxlanmasını tələb edir və bunun üçün şərait vardır...Mən islam ölkələrinin iş adamlarının, özəl sektorunun Azərbaycana gəlməsini arzulayıram və sizi ölkəmizə dəvət edirəm. İslam İnkişaf Bankının burada daha geniş fəaliyyət göstərməsini arzu edir, ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, bundan sonra da belə olacaqdır.”

Konfransın başa çatmasından bir müddət sonra, 1997-ci ilin yanvarında İİB Direktorlar Şurası Ələt-Hacıqabul avtomobil yolunun yenidən qurulması layihəsinin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycana 13,144 mln. ABŞ dolları məbləğində güzəştli kreditin ayrılması haqqında qərar qəbul etdi.

Ümumiyyətlə, İslam İnkişaf Bankı müxtəlif illərdə Azərbaycana ümumi məbləği 130 milyon dollardan artıq olan güzəştli kreditlər təqdim etmiş, qaçqın və məcburi köçkünlərə humanitar yardımların göstərilməsi, məktəblərin, istehsal müəssisələrinin, su kanallarının və yolların tikilməsi, sosial-iqtisadi inkişaf

layihələrinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanması üçün ümumi məbləği 5 mln.doll. maliyyə vəsaitini təmənnasız ayırmışdı.

İslam İnkişaf Bankı ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlıq barədə bəzi istiqamətləri aşağıda qeyd etmək olar:

Bank tərəfindən ayrılmış kreditlər hesabına

a) həyata keçirilmiş layihələr:

1. Mingəçevir SES-in tikintisi
2. Mil-Muğan Kollektorunun tikintisi
3. Xanarx Kanalının tikintisi (I-ci mərhələ)
4. Ələt-Qazı-Məmməd yolunun tikintisi
5. Kənd ərazilərinin inkişafı layihəsi

b) həyata keçirilməkdə olan layihələr:

1. Xanarx Kanalının tikintisi (II -ci mərhələ)
2. Ucar-Yevlax avtomobil yolunun yenidənqurulması
3. Zəlzələ nəticəsində zərər çəkmiş infrastruktur obyektlərinin bərpası
4. 330/110/10 kv-luq “Xaçmaz” yarımstansiyasının inşa edilməsi və onun 330/110 kv-luq Yaşma-Dərbənd elektrik veriliş xəttinə birləşdirilməsi
5. Samur-Abşeron kanalının “Vəlvələçay-Taxtakörpü” hissəsinin tikintisi
6. Yevlax-Gəncə yolunun tikintisi

Bank tərəfindən ayrılmış qrantlar hesabına həyata keçirilmiş layihələr:

1. “Ələt-Qazı Məmməd” avtomobil yolunun tikintisinin işçi layihəsinin hazırlanması
2. Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidənqurulması Sxeminin hazırlanması
3. Lənkəran konserv zavodunun yenidənqurulması layihəsi. Texniki iqtisadi əsaslandırmanın hazırlanması (TİƏ).
4. Xırdalan süd kombinatının yenidənqurulması(TİƏ).
5. Mingəçevir Energetika Layihəsində istifadə olunacaq avadanlığın alqısı ilə bağlı imzalanmış Sazişin icrası ilə əlaqədar tender sənədlərinin hazırlanması və məsləhətçi xidmətləri

b) həyata keçirilməkdə olan layihələr:

1. Maliyyə Nazirliyinin potensialının gücləndirilməsi
2. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin potensialının gücləndirilməsi

1997-ci ildə İKT-nin tarixində ilk dəfə olaraq, bir il ərzində Dövlət və Hökumət başçılarının həm növbədənkənar, həm də növbəti konfransları keçirildi. 1997-ci il martın 23-də Pakistanın paytaxtı İslamabadda keçirilmiş növbədənkənar konfrans bu ölkənin müstəqillik qazanmasının 50-ci ildönümünə həsr edilmişdir. Toplantının qəbul etdiyi İslamabad bəyannaməsində Azərbaycan tərəfinin təklifləri də öz əksini tapmışdı. Sənədin 10-cu bəndində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ciddi şəkildə pislənmiş, işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsinə dair tələb qoyulmuşdu.

İKT-nin VIII Zirvə toplantısı 1997-ci il dekabrın 9-11-də İranın paytaxtı Tehranda çağırılmışdı. Toplantıda 53 ölkənin nümayəndələri iştirak edirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinə dövlət başçısı Heydər Əliyevin özü rəhbərlik edirdi. Sammitdəki çıxışında Heydər Əliyev dövlət və hökumət başçılarını daha fəal əməkdaşlıq etməyə dəvət etmiş, Ermənistanla münaqişənin ölkəmizə vurduğu ziyandan ətraflı bəhs edərək, İKT rəhbərliyini və üzv dövlətləri Azərbaycanın haqq işinə dəstək verməyə çağırırmışdı. İşğalçı Ermənistanın Amerika, Avropa və Rusiyadan mənəvi, siyasi, iqtisadi və hərbi yardım aldığını, 1993-1996-cı illərdə Rusiyanın Ermənistana təmənnasız olaraq 1 mlrd.dollar dəyərində silah, sursat və hərbi texnika göndərdiyini bildirən Azərbaycan Prezidenti vurğulamışdı ki, müsəlman dövlətlərinin həmrəyliyinə, mənəvi və maddi köməyinə Azərbaycan xalqının böyük ehtiyacı var. Dövlət başçısı öz nitqində Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yerlərindən didərgin düşmüş, çadırlarda ağır vəziyyətdə yaşayan bir milyondan artıq qaçqına və məcburi köçkünə göstərilən humanitar yardıma görə Türkiyəyə, İrana, Səudiyyə Ərəbistanına, Pakistana, Misirə, Küveytə və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə dərin minnətdarlığını bildirmiş, İKT-yə üzv olan digər dövlətlərin başçılarından xahiş etmişdi ki, bu sahədə köməklərini artırsınlar.

Tehrandə səfərdə olarkən Azərbaycan Prezidenti İran, Suriya, Türkiyə, Pakistan, Mərakeş, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Tacikistan, Livan, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, İndoneziya və Türkmənistanın dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri, Fələstin Muxtariyyətinin rəhbəri, habelə BMT-nin və İKT-nin

baş katibləri, Ümumdünya Ərzaq Təşkilatının baş direktoru və s. şəxslərlə görüşlər keçirmişdi. 25-dən çox görüşün hər birində dövlətimizin başçısı Azərbaycanda gedən proseslər haqqında məlumat vermiş, Ermənistanın təcavüzünün nəticələrini həmsöhbətlərinin diqqətinə çatdırmış, əməkdaşlıq yollarını araşdırmışdı.

Tehran Zirvə konfransı bilavasitə Azərbaycana aidiyyəti olan iki qətnamə qəbul etdi. “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” qətnamədə qeyd edilirdi ki, İKT-nin üzvü olan dövlətlər Ermənistana silah və hərbi sursat verməkdən qəti imtina etməli, onların ərazisindən bu cür yüklərin tranziti üçün istifadə olunmasına yol verməməlidirlər. Sənəddə həmçinin, BMT Təhlükəsizlik Şurasına Ermənistanın təcavüzü ilə bağlı qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrin yerinə yetirilməsi üçün daha təsirli addımlar atması tövsiyə olunurdu. Zirvə toplantısının qəbul etdiyi digər qətnamə üzv dövlətləri və islam təsisatlarını *Azərbaycan hökumətinə və xalqına lazımi iqtisadi və humanitar yardım göstərməyə çağırırdı.*

Beləliklə, Tehran Zirvə görüşü Azərbaycan diplomatiyasının yeni uğurları ilə əlamətdar oldu. Lakin konfransın gedişi zamanı jurnalistlərə müsahibə verən Azərbaycan Prezidenti iş görmək üçün İKT-nin daha çox imkanlara malik olduğunu söyləyərək təəssüflə qeyd etmişdi ki, bu təşkilat ancaq qətnamələr qəbul edir: “ Üç il bundan öncə Mərakeşdə bir qətnamə qəbul edildi, Ermənistan təcavüzkar kimi pislənildi, məhkum olundu və bu, dünyaya elan edildi. Əlbəttə, beynəlxalq aləmdə ictimai rəy üçün bunun əhəmiyyəti var. Ancaq hesab edirəm ki, bu təşkilat səsini daha da gur çıxara bilər, tələb edə bilər ki, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan torpaqlarından dərhal çıxsınlar. Müsəlmanlara qarşı belə təcavüz etməsinlər. İslam ölkələri bir olsalar, bunu edə bilərlər.”

Tehran Zirvə konfransından sonra Azərbaycanın müvafiq dövlət orqanları ölkə haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə və beynəlxalq təşkilatlara çatdırılması üçün İKT-nin imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyə başladılar. Azərbaycan tərəfinin xahişinə əsasən, 1998-ci il dekabrın 30-da Təşkilatın baş katibi İzzəddin İraqi ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, Polşanın xarici işlər naziri B.Qeremikə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə əlaqədar İKT-nin mövqeyi barədə məlumat verdi.

1999-cu il iyunun 28-dən iyulun 1-dək Burkina-Fasonun paytaxtı Uaqaduqda İKT xarici işlər nazirlərinin XXVI konfransı keçirildi. Bu konfrans, ilk dəfə olaraq, iki ənənəvi qətnamə ilə yanaşı, “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam tarixi və mədəniyyəti abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında” qətnamə də qəbul etdi. Bu sənəddə Ermənistan tərəfindən aparılan etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində islam mədəniyyətinə aid misilsiz abidələrin, məscidlərin, məzarlıqların, muzeylərin, kitabxanaların, rəsm qalereyalarının, teatrların, musiqi məktəblərinin tam və ya qismən dağıdılması, talan edilməsi kimi vandalizm aktları qəti surətdə pislənmiş, üzv dövlətlərin mövqeyi barədə BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlara məlumat verilməsi İKT Baş katibliyinə tövsiyə edilmişdi.

İKT Dövlət və Hökumət başçılarının 2000-ci il noyabrın 11-13-də Qatarın paytaxtı Dohada keçirilmiş IX Zirvə toplantısı da ölkəmizlə bağlı adları yuxarıda sadalanan üç qətnamə qəbul etdi. Toplantıda Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, xarici işlər naziri çıxış etdi. İKT Baş katibinin məruzəsində, İran prezidenti M.Xatəminin, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə və Banqladeş nümayəndə heyətləri başçılarının çıxışlarında Ermənistanın təcavüzü məsələsinə geniş yer verildi, Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin dəstəkləndiyi bəyan edildi.

İKT Dövlət və Hökumət başçılarının X Zirvə toplantısı 2003-cü ilin oktyabrında Malayziyanın Putracaya şəhərində keçirildi. Toplantıda Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən təqdim edilən üç qətnamə layihəsinin mübahisəsiz, heç bir düzəliş edilmədən qəbul olunması islam aləminin ölkəmizin problemləri ilə yaxından tanış olduğunu, Azərbaycan xalqının haqq işinə dəstək verdiyini bir daha təsdiq etdi. Bu da, öz növbəsində, Azərbaycan tərəfindən müəyyənləşdirilmiş xarici siyasət kursunun, müsəlman dövlətləri ilə aparılan ardıcıl, məqsədyönlü işin, yaradılan səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrinin nəticəsi idi.

Azərbaycan İslam Konfrans Təşkilatı ilə yanaşı, bu quruma daxil olan ayrı-ayrı ölkələrlə ikitərəfli həm iqtisadi əlaqələrinin qurulması, həm də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində həmin dövlətlərin potensialından istifadə edilməsi istiqamətində də ardıcıl iş aparır.

2.3. Azərbaycanın digər islam regional integrasiya qurumları ilə əməkdaşlığı

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı hələ keçən əsrin 60-70-ci illərində (1964-1979) Asiya ölkələri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı adı ilə fəaliyyət göstərmiş və İranda 1979-cu ildə baş verən islam inqilabından sonra fəaliyyətini dayandırmışdır.

İƏT-in yenidən, lakin bu dəfə Avrasiya ölkələrinin regional iqtisadi integrasiya təşkilatı statusu ilə meydana çıxması 1985-ci ildə İran, Pakistan və Türkiyə dövlət başçılarının ümumi qərarı ilə mümkün olmuşdur.

SSRİ dağılandan sonra İƏT keçmiş postsovet müsəlman dövlətləri ilə intensiv əlaqə yaratmaq üçün xüsusi səy göstərərək 1992-ci ildə Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstanla danışıqlara başlayır. Əlbəttə, yenicə müstəqillik qazanmış bu dövlətlər bütün dünya ilə, o cümlədən qonşu müsəlman ölkələri ilə əməkdaşlıq etməkdə çox maraqlı idilər. İran, Türkiyə və Pakistan vasitəsilə həm Qərb, həm də Şərq ölkələrinə, bütün dünyaya çıxmaq, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində onların köməyindən yararlanmaq, bu yolda mövcud olan problemlərinin aradan qaldırılmasında böyük müsəlman dövlətlərinə arxalanmaq o dövrdə həm də tez-tez ictimai bir tələb kimi müşahidə olunurdu.

1992-93-cü illərdə İƏT ölkələri arasında mövqeləri rəziləşdirmək, əməkdaşlıq üçün ortaq maraqları tapmaq, integrasiya strategiyasının istiqamətlərini müəyyən etmək üçün intensiv danışıqlar başlanır.

1993-cü ildə təşkilat üzvləri qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıqsahəsində “Kventin planı”, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti və tənzimlənməsi üzrə “Almatı Proqramı” imzalayırlar.

İƏT-in İstanbul (1993), İslamabad (1995), Aşğabad (1996), İzmir (1996), Aşğabad (1997), Almatı (1998), Tehran (2000) deklarasiyalarında üzv ölkələr arasında sosial-iqtisadi və siyasi əlaqələrinin əsas prinsipləri, prioritetləri və istiqamətləri öz əksini tapıb.

“İƏT ölkələrinin iqtisadi, ticarət, enerji, nəqliyyat sahəsindəki əməkdaşlığının əsas strategiyası” adlı sənəd, tranzit ticarəti və qarşılıqlı investisiya qoyuluşu haqqında müqavilə 1993-cü ildən başlayaraq təşkilat üzvləri ünsiyyətin və integrasiyanın əsasını təşkil edir.

1995-ci ildə İslamabad sammitində üzv dövlətlər qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığı intensivləşdirmək məqsədilə birgə Ticarət və İnkişaf Bankının və Sığorta kompaniyasının yaradılması haqqında qərar qəbul edirlər.

İƏT hazırda *İran, Pakistan, Türkiyə, Azərbaycan, Əfqanıstan, Qazaxıstan və Orta Asiyanın daha dörd dövlətini* öz tərkibində birləşdirməklə böyük bir Avrasiya regional integrasiya qurumuna çevrilib. Üzv ölkələrin geniş iqtisadi, siyasi potensiala və əmək resurslarına, ümumilikdə 342 milyon əhaliyə, 7 milyon km² əraziyə, zəngin enerji qaynaqlarına və təbii sərvətlərə malik olması, dünyanın Xəzər, Qara dəniz, Fars körfəzi, Avropa-Asiya qovşağı kimi əhəmiyyətli geosiyasi məkanında yerləşməsi İƏT-i hazırda dünyanın sayılıb-seçilən təşkilatları sırasında xüsusi tanıtıdır.

İƏT Xəzər hövzəsi və İran körfəzi rayonunda, Qazaxıstan və Türkmənistanın zəngin karbohidrogen yataqlarında həyata keçirilən global enerji layihələri, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya (TRASEKA), Bakı-Ceyhan neft-qaz kəmərinin çəkilişi kimi mühüm işlərin görüldüyü bir regionu əhatə edir. Bundan başqa, İƏT-in işləyib hazırladığı və inşaatında iştirak etdiyi nəqliyyat magistraları İranı, Türkiyəni, Azərbaycanı, Pakistanı, Əfqanıstanı və Türkmənistanı birləşdirərək, Çindən Avropaya qədər böyük bir ərazini əhatə edir. Dəmir və avtomobil yollarının bir başı Mərkəzi Asiya və Hind okeanı, Fars körfəzi və Afrikaya, digər başı isə Pakistana, Türkiyəyə və Avropaya çıxır.

2000-ci ildə İƏT-in Tehranda keçirilən altıncı sammitində təşkilat üzvü olan on ölkənin liderləri qərara almışlar ki, öz aralarında yeni magistral yolların çəkilişi və gömrük rüsumlarının azaldılması üçün birgə tədbirlər görsünlər.

2001-ci ilin may ayında İƏT ölkələri xarici işlər nazirlərinin Düşənbə görüşündə təşkilatın büdcəsi, gördüyü və planlaşdırdığı işlər haqqında hesabat dinlənib, Katibliyin işinə qiymət verilibdir. Qərara alınmışdır ki, üzv ölkələr

arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri intensivləşdirmək üçün regional müqavilə hazırlansın və dövlət başçılarının müzakirəsinə təqdim edilsin.

Hazırda İƏT Hindistan və Çinlə əlaqələri genişləndirərək, onların bu quruma üzvlük məsələsini müzakirəyə çıxarıb.

İƏT-in əsas funksiyalarını Nazirlər Şurası, Daimi nümayəndəliklər, Regional Planlaşdırma Şurası, altı regional institut və üç agentlik icra edir.

İƏT ölkələri içərisində müəyyən anlaşılmazlıq və problemlər də mövcuddur. Bunların sırasında Xəzərin statusu (İran, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında), Şərq-Qərb nəqliyyat-enerji layihələrinin marşrutu (Azərbaycan, Türkmənistan, İran, Türkiyə arasında), Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsinə Qərb şirkətlərinin cəlb edilməsi (Azərbaycan-İran, Qazaxıstan-İran) məsələləri xüsusi nəzərə çarpır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İƏT-in perspektivləri beynəlxalq aləmdə çox ciddi qiymətləndirilir və bu qurum mühüm bir regional inteqrasiya mərkəzi kimi qəbul olunur.

Müsəlman ölkələrinin digər inteqrasiya təşkilatlarından biri də ***Türkdilli Dövlətlər Birliyi (TDB)*** adlanan qurum hesab olunur. Bu qurum bölgənin Türkiyə və Azərbaycanla yanaşı, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan kimi türkdilli ölkələri öz tərkibinə birləşdirir.

TDB SSRİ dağıldıqdan və İttifaqa daxil olan beş türkdilli respublika müstəqillik qazandıqdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Birliyin yaradılmasında əsas məqsəd türkdilli dövlətlər arasında həmrəyliyi möhkəmləndirmək, iqtisadiyyat, ticarət, ekologiya, elm, təhsil və mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığı inkişaf etdirmək idi. TDB-nin təsis edilməsində türk dünyasının aparıcı dövləti olan Türkiyə Cümhuriyyəti xüsusi fəallıq göstərmişdir. Məhz Türkiyə rəhbərlərinin söyləri nəticəsində yenidən müstəqillik qazanmış türkdilli dövlətləri, xüsusən də hələ Rusiyanın təsir dairəsindən çıxıb bilməmiş Mərkəzi Asiya respublikalarını Birliyə cəlb etmək mümkün olmuşdu. TDB-nin fəaliyyətində Türkiyənin rolunu Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev 2001-ci ildə belə qiymətləndirmişdi: “Ümumiyyətlə, 1992-ci ildən başlayaraq, Türkiyə Cümhuriyyəti...türkdilli dövlətləri yaxınlaşdırmaq baxımından öz üzərinə düşən missiyanı şərəflə yerinə yetirir. Türkdilli Dövlətlər Birliyinə qatılmış hər bir ölkə bərabərhüquqludur, ancaq

Türkiyə bu Birliyin daha da güclü olmasını, daha da inkişaf etməsini təmin edən ən qabaqcıl ölkədir.”

TDB-nin ali orqanı Türkdilli Dövlət Başçıları'nın Zirvə Toplantılarıdır. 1992-ci ildən 2001-ci ilədək 7 belə toplantı olmuşdur. Bu tədbirlər 1992-ci ildə Ankarada, 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Bişkekdə, 1996-cı ildə Daşkənddə, 1998-ci ildə Astanada, 2000-ci ildə Bakıda və 2001-ci ildə İstanbulda keçirilmişdir. Son toplantıda növbəti Zirvə görüşünün 2002-ci ildə Aşğabadda keçirilməsi barədə razılıq əldə olunsada, indiyədək həmin tədbir baş tutmamışdır.

TDB-yə xüsusi əhəmiyyət verən, beynəlxalq aləmdə türkdilli dövlətlərin yerinin möhkəmlənməsinə və nüfuzunun artmasına çalışan Azərbaycan və Türkiyə dövlət başçıları bu görüşlərin səmərəli keçməsi üçün daha çox səy göstərmiş, onların hamısında əvvəldən axıradək iştirak etmiş, Birliyin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əməli təkliflər irəli sürmüşlər.

Əksər beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, TDB-nin ümumi fəaliyyətini əlaqələndirən icraedici orqan indiyədək yaradılmamışdır. Bir sıra toplantılarda Daimi Katibliyin təsis edilməsi barədə fikirlər səslənsə də, indiyədək həmin ideyanı reallaşdırmaq mümkün olmamışdır.

TDB-nin 1992-ci ilin oktyabrında Ankarada keçirilmiş ilk Zirvə toplantısında türkdilli dövlətlərin integrasiyasına xidmət edən qərarlar qəbul edilmişdi. Toplantıdan sonra bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılsa da, həmin qərarların bir çoxu yerinə yetirilməmişdi. Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyinin bəzi məsələlərdə düzgün mövqe tutmaması nəticəsində ölkəmizin bu toplantıda Mərkəzi Asiya respublikaları ilə münasibətlərində müəyyən gərginliklər də yaranmışdı. Bu əlaqələr 1993-cü ilin iyulundan etibarən – Heydər Əliyev ali rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra yenidən normal məcraya düşməyə, beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında formalaşmağa başladı.

TDB-nin ikinci Zirvə toplantısı 1994-cü il oktyabrın 18-19-da İstanbul şəhərində keçirildi. Toplantıda bütün türkdilli dövlətlərin prezidentləri – Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl, Nursultan Nazarbayev, İslam Kərimov, Əsgər Akayev və Saparmurad Niyazov iştirak edirdilər. İstanbula yola düşərkən, Binə hava limanında jurnalistlərə müsahibə verən Heydər Əliyev demişdi: “Mən bu görüşə

çox böyük əhəmiyyət verirəm. Orada hansı sənədin imzalanıb-imzalanmamasından asılı olmayaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti – bunlar hamısı respublikalarımızın həm iqtisadi, həm mədəni, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır.”

Zirvə toplantısında bütün dövlət başçıları, o cümlədən Prezident Heydər Əliyev geniş nitq söylədi. Öz çıxışında Heydər Əliyev qeyd etdi ki, bu toplantılar xalqlarımızın tarixi kökləri, əsrlər boyu toplanmış adət-ənənələrin ümumiliyi, dil və fəaliyyət birliyi əsasında qurulub. Bu əsasda ölkələrimiz arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə böyük imkan var. Yenicə müstəqillik qazanmış, keçid dövrünü yaşayan, dərin sosial-iqtisadi böhran keçirən postsovet ölkələrinin bir-birinin köməyinə daha çox ehtiyacı olduğunu bildirən dövlətimizin başçısı Azərbaycanın həm Mərkəzi Asiya respublikaları, həm də Türkiyə ilə əlaqələrə xüsusi önəm verdiyini vurğuladı. Heydər Əliyev Xəzər dənizinin ətrafında olan bütün dövlətləri sıx əməkdaşlığa dəvət edərək qeyd etdi ki, təkcə dənizə bilavasitə çıxışı olan ölkələr yox, başqa türkdilli dövlətlər də bu əməkdaşlığa qoşula bilərlər. Azərbaycan Prezidenti bəyan etdi ki, əgər Xəzəryanı dövlətlər öz enerji daşıyıcılarını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün Azərbaycan ərazisindən istifadə etmək istəsələr, onlara bunun üçün tam şərait yaradılacaqdır. O, regiondakı təbii sərvətlərin ixracında Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə ərazisindən də istifadə edilməsini məqsədəuyğun saydığını bildirdi. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən və onun nəticələrindən danışan Heydər Əliyev türkdilli dövlətlərin rəhbərlərini münaqişənin həllinə yardım etməyə, qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün onlara maddi və mənəvi kömək göstərməyə çağırırdı.

İstanbul toplantısı 24 maddədən ibarət bəyannamə qəbul etdi.

Toplantı keçirilən zaman Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi bəyanat yayaraq, Zirvə görüşünün keçirilməsindən narahatlığını ifadə etmişdi. Toplantıdan sonra keçirilən mətbuat konfransında jurnalistlərin bununla bağlı sualına Süleyman Dəmirəl belə cavab vermişdi: “Əgər Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatında İstanbulda keçirilən və birlik, bərabərlik, sülh, istiqlal məqsədi daşıyan bir toplantı

özlərinə qarşı düşmənçilik kimi başa düşülürsə, bu, səhvdir. Toplantının qəbul etdiyi bəyannamədə pantürkizmdən əsər-ələmət yoxdur. Biz ayrı-ayrılıqda, yaxud birlikdə kimisə təklmək fikrində deyilik... Biz müştərək mədəniyyətə, müştərək taleyə, keçmişə, müştərək dinə malik olan xalqlarıq. Bunu tarix belə yetirmişdir.”

İstanbul toplantısının qərarına uyğun olaraq, Türkdilli Dövlət Başçıları'nın növbəti – III Zirvə görüşü 1995-ci ilin avqustunda Qırğızıstanın paytaxtı Bişkek şəhərində, “Manas” eposunun 1000 illik yubileyi ilə bir vaxtda keçirildi. Bu toplantıda Türkmənistan prezidentindən başqa, digər türkdilli dövlətlərin rəhbərləri iştirak edirdilər. Toplantıdan sonra təşkil olunmuş mətbuat konfransında Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanla Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin lazımi səviyyədə olmamasından təəssüfləndiyini bildirdi və qeyd etdi ki, Azərbaycan rəhbərliyi tarixi keçmişimizi, ümumi köklərimizi əsas tutaraq bütün türkdilli dövlətlərlə daha sıx iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlığın yaradılmasını istəyir.

1996-cı ilin oktyabrında Özbəkistan Əmir Teymurun anadan olmasını 660 illiyini təntənəli yubiley tədbirləri ilə qeyd edirdi. Türkdilli Dövlət Başçıları'nın IV Zirvə Toplantısı da həmin dövrdə Daşkənddə keçirildi. Bu toplantıda bütün türkdilli dövlətlərin prezidentləri iştirak edirdilər. Zirvə görüşündə Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov Türkdilli Dövlətlər Birliyinin daimi fəaliyyət göstərən katibliyinin yaradılması təklifi ilə çıxış etdi. Bu təklif digər dövlətlərin rəhbərləri tərəfindən dəstəkləndi.

Türkdilli Dövlət Başçıları'nın V Zirvə Toplantısı 1998-ci ilin iyununda Qazaxıstanın paytaxtı Astanada, VI toplantısı isə 2000-ci ilin aprelində Bakı şəhərində baş tutdu. VI toplantının keçirildiyi günlərdə Azərbaycanda həm də “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş yubiley təntənələri təşkil olunmuşdu. Toplantıya qatılan dövlət başçıları yubiley mərasimlərində də iştirak etdilər.

TDB-nin son toplantısı 2001-ci il aprel 26-27-də İstanbulda keçirildi. Bu tədbirdə beş ölkəni dövlət başçıları, Özbəkistanı isə həmin ölkənin Ali Məclisinin sədri təmsil edirdilər.

Türkdilli Dövlət Başçıları VII Zirvə toplantısında da Zirvə görüşlərinin Daimi Katibliyinin yaradılması və onun Türkiyədə yerləşdirilməsi haqqında təklif səsləndi. Türkmənistan prezidentinin xahişinə əsasən, növbəti görüşü 2002-ci ildə Aşqabadda keçirmək qərara alındı.

Öz işini aprelin 27-də başa çatdıran toplantı 19 maddədən ibarət “İstanbul Bəyannaməsi” adlı sənəd qəbul etdi. Azərbaycan tərəfinin təkidilə bu sənədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı aşağıdakı məzmununda bir maddə salındı: “Dövlət başçıları BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi haqqında müvafiq qətnamələrini dəstəklədiklərini bildirmiş və onların yerinə yetirilməsinin vacibliyini vurğulamışlar.” Bəyannamədə həmçinin təhsil və mədəniyyət sahəsində TÜRKSÖY-un apardığı işlər təqdir edilir və bu təşkilatın fəaliyyətinə bundan sonra da dəstək veriləcəyi qeyd olunurdu.

TÜRKSÖY təşkilatının əsası 1992-ci ilin iyununda 6 türkdilli dövlətin mədəniyyət nazirlərinin İstanbul şəhərindəki toplantısında qoyulmuşdur. Türkdilli Ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurası adlanan bu quruma 1992-ci ilin dekabrında Bakı şəhərində keçirilən toplantıda TÜRKSÖY adı verilmişdir. 1993-cü il iyulun 12-də Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyə təmsilçiləri TÜRKSÖY-un yaradılması haqqında Sazişə imza atmışlar. Bir müddət sonra Türkiyə parlamenti və Sazişi imzalamış digər dövlətlər TÜRKSÖY-u rəsmi olaraq tanıdıqlarını elan etmişlər. Sonralar Tatarıstan, Başqırtan, Tuva, Xakasiya və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti də təşkilata daxil olmuşdur.

TÜRKSÖY beynəlxalq təşkilat kimi tanınaraq, YUNESKO ilə birbaşa əlaqə qurmuşdur. Təşkilatın baş direktoru vəzifəsini Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri icra edir.

TÜRKSÖY türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələrin inkişafına böyük töhfə vermiş, görkəmli şairlərin və dövlət xadimlərinin, müxtəlif ədəbi əsərlərin yubileyləri ilə bağlı keçirilən tədbirlərdə bütün türk dünyasının nümayəndələrinin iştirakını təmin etmişdir. 1992-ci ildən sonra dövlət başçıları cəmi 7 Zirvə görüşü keçirdikləri halda, TÜRKSÖY-un 20-dək toplantısı olmuşdur.

FƏSİL III.

İSLAM DÜNYASINDA AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIĞI

3.1. Türkiyənin xarici iqtisadi siyasəti və Azərbaycan

Dünya dövlətləri içərisində Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqi ərazicə, əsasən, Yaxın Şərqdə yerləşən, siyasi cəhətdən Avropa (Avrasiya) dövləti hesab olunan Türkiyə Cümhuriyyətidir. Bu dövləti 780,6 min kv. Km ərazisində cəmi 23,7 min kv. Km-i Avropa və Qərbi təmsil edən beynəlxalq, regional qurumlara yönəlib.

Türkiyə Avropada, Yaxın və Orta Şərqdə, dünyanın digər regionlarında əsasən qərbyönlü, Nato ölkələri ilə uyğunlaşdırılmış siyasət yeritsə də, bəzi məsələlərdə öz xüsusi maraqları çərçivəsində hərəkət edir. Xüsusən bu ölkənin Yaxın və Orta Şərq dövlətləri, müsəlman dünyası, Cənubi Qafqaz və digər region ölkələri ilə münasibətlərində Qərbin, NATO-nun və beynəlxalq hüquq normalarının tələbləri həm də dini, etnik və regional faktorlarınəzərə alınmaqla həyata keçirilir ki, bu da bəzən onu Qərbi tərəfdaşları ilə üz-üzə qoyur. Xüsusən Şimali Kipr məsələsində Türkiyə neçə illərdir ki, Qərb partnyorları ilə ümumi razılığa gələ bilmir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra kapitalist və sosialist düşərgələri arasında gedən mübarizədə Türkiyə düzgün qərar qəbul edərək 1952-ci il fevralın 18-də NATO-ya daxil olmuş və o zamandan Qərbin Sovet İttifaqına, Yaxın və Orta Şərq regionuna yönəlmiş siyasətinin əsas dayaq nöqtəsinə çevirilmişdir.

Türkiyə 1974-cü ildən İslam Konfransı Təşkilatının üzvü kimi yaxın və Orta Şərqdə həç öz məxsusi maraqlarının, həm də Qərbin ümumi mənafeələrinin reallaşmasında önəmli rol oynayır. Hətta bu dövlət 1985-ci ildə İran və Pakistanla birlikdə regional iqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatını (EKO) yaratmışdır.

Türkiyə Avrasiyada həm qərb dünyasının, həm də öz məxsusi maraqlarının təmin olunmasına çalışır. 1991-ci ildə SSRİ dağılandan sonra Qərb Dünyası Türkiyə vasitəsilə bu bölgədə yeni dünyəvi dövlət modelini yaymaq, islam fundamentalizmi və Rusiyanın təsirini azaltmaq, ideoloji və siyasi nüfuzunu gücləndirmək üçün xüsusi fəaliyyətə başlayır. Türkiyənin əsas üstünlüyü region

xalqlarının dünyəvi inkişaf yolu seçmələri, əhalisinin dil, din, mədəniyyət baxımından bu ölkəyə daha yaxın olması idi. Lakin Ankaranın və Qərbin Türkiyəni bölgədə lider dövlətə çevirmək cəhdləri regionda, xüsusən Orta Asiyada Rusiya, Çin, İran, Hindistan, Pakistan və b. dövlətlərin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi.

Türkiyənin 1992-ci ildən "Türkdilli dövlətlər birliyi" yaratması və keçən illərdə region ölkələrinə 1,5 milyard dollar vəsait ayırması da bölgə ölkələrinin pragmatik siyasəti nəticəsində gözlənilən nəticəni vermədi. Lakin buna baxmayaraq, Türkiyə regionun kifayət qədər nüfuzlu, əhali arasında rəğbət qazanan ölkəsinə çevrilə bildi. Xüsusən Azərbaycan və Gürcüstanda bu ölkənin mövqeyi hoddən artıq möhkəmdir. Hazırda türk iş adamları Çinlə yüngül sənaye və gündəlik tələbat malları bazarında ciddi rəqabət aparır və bu sahədə öncül mövqelərini qoruya bilirlər. Bundan başqa, "Böyük İpək yolunun bərpası, Qərb-Şərq nəqliyyat-kommunikasiya və enerji daşıyıcıları dəhlizinin yaradılmasında Türkiyə Rusiya və İrana qalib gəldi. Düzdür, bu işdə Qərbin və ABŞ-ın dəstəyi həlledici rol oynadı.

Türkiyə Orta Asiya və Qafqazda ideoloji vasitələr, televiziya, mətbuat, məktəb-universitet şəbəkəsi, tələbə mübadiləsi və s. sahələrdə Rusiya və İranla ciddi rəqabət aparır və mühüm irəliləyişlərə nail olmuşdur.

Əsasən Avropa iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məkanında fəaliyyət göstərən, Avropa dövlətləri və ABŞ-la razılaşdırılmış xarici siyasət yeridən, Qərbin ümumi maraqlarını təmsil edən Türkiyə digər dövlətlərlə münasibətlərdə məxsusi addımlar atmaqdan da heç zaman çəkinmir. Türkiyə və Yunanıstan arasında Kiprlə bağlı mövcud olan problemlər, Türkiyənin islam aləminə mənsub olması, əhali resurslarının genişliyi, sürətli demoqrafik artım və s. məsələlər bəzi Avropa dövlətlərinin Türkiyəyə qısqanc və ehtiyatlı münasibətini yaratmışdır. Bu da uzun illərdir ki, onun Avropa İttifaqının tamhüquqlu üzv qəbul olunmasını əngəlləyir. Avropa dövlətlərinin bu ölkəyə ikili və qısqanc münasibəti adekvat olaraq Türkiyənin də Avropa-ABŞ ziddiyyətlərində əsasən Amerikanın tərəfində çıxış etməsini şərtləndirir. Ümumiyyətlə, Türkiyə ABŞ-ın hələ SSRİ vaxtından bütün Avrasiya məkanında ən yaxın müttəfiqi, ən etibarlı dostu hesab olunur. ABŞ həmin

dövrədən bu günə kimi Qafqazda, Orta Asiyada və digər Avrasiya məkanında özünün osas siyasi-təhlükəsizlik məsələlərini məhz Türkiyə vasitəsilə həyata keçirir.

Türkiyə nəinki Azərbaycanın, eyni zamanda bütün Qafqazın taleyində önəmli rolu olan üç əsas region dövlətindən (Rusiya və İranla bərabər) biridir. Hələ qədim zamanlardan bu ölkə özünün Qafqaz siyasətinə çox ciddi əhəmiyyət vermiş və bölgədə cərəyan edən hadisələrə fəal müdaxiləsi ilə seçilmişdir. Keçən əsrin ortalarından isə Türkiyə Qafqazda təkcə öz maraqlarını deyil, həm də bütöv Qərbi dünyasının, NATO üzvü olan digər dövlətlərin də birgə mənafeyini qorumaq missiyasını öz üzərinə götürmüşdür.

Türkiyənin Qafqaz siyasətində həm strateji maraqlar (NATO blokunun ümumi strateji maraqları), həm Türkiyənin öz milli mənafeləri, həm etnik (Qafqazda yaşayan türkdilli xalqların dəstəyini qazanmaq, onlara lazımı himayə göstərmək), həm də dini amillər (Qafqazın müsəlman əhalisinin İranın təsirinə düşməsinin qarşısını almaq) özünü daim qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Hətta, bəzən Türkiyə özünün strateji və milli maraqlarını təhlükə altına qoyaraq, açıq-açıqlığına etnik-dini təəssübkeşlik nümayiş etdirmiş (Qərbi dövlətləri buna görə Türkiyəni qınamış və belə dövlətə güvənməyin qeyri-mümkün olduğuna ehtiyat vurmuşlar) və nəticədə öz müttəfiqləri ilə münasibətlərinə sərinlik gətirmişdir.

SSRİ-nin mövcud olduğu və bugünkü türk-müsəlman xalqlarının hələ milli müstəqillik əldə etmədiyi dövrdə Qərbi dövlətləri Türkiyənin belə hərəkətlərini müəyyən qədər dəstəkləyir, təbii qəbul edir və bunu Türkiyənin güclənməsi, türk-müsəlman birliyinin real təhlükəsi kimi qiymətləndirmirdilər. Əslində, Qərbin SSRİ-nin bu qəbildən olan əhəli qrupuna təsir göstərmək, həmin xalqları Moskvadan narazı salmaq və onlarla hansısa şəkildə iş aparmaq üçün başqa imkanı da yox idi. Amma SSRİ-nin dağılması, müstəqil dövlətlərin yaranması ilə Qərbi Türkiyənin bu dövlətlər və xalqlar arasında möhkəmlənməsinə, onları etnik-dini yaxınlıqdan istifadə edərək öz ətrafında birləşdirməsinə və beləliklə də Avropada öz mövqeyini daha da gücləndirməsinə heç bir vəchlə yol verə bilməzdi. Odur ki, Qərbi dövlətləri Türkiyənin Qafqazda, Orta Asiyada "NATO-nun ümumi

maraqlarını qorumaq" adı altında vaxtilə dəstəklənən sərbəst və təkbəşinə fəaliyyətini hazırda o qədər də qəbul etmirlər.

Türkiyənin Qafqazda mövqeyi əsasən Azərbaycanın və Azərbaycanla müttəfiqliyə, sıx münasibətlər qurmağa ehtiyacı olan Gürcüstanın hesabına təmin olunur. Türkiyənin Qafqaz mənafeləri Rusiya, İran və Ermənistanın maraqları ilə həmişə toqquşub. Həm İran, həm Rusiya, həm də Ermənistan Azərbaycandan və Orta Asiyadan başlayaraq Qərbə istiqamətlənən strateji nəqliyyat-kommunikasiya yolunun üstündə yerləşdiyinə yinə görə Gürcüstana ciddi rəqib kimi baxır. Odur ki, heç bir şəraitdə Gürcüstanın bu dövlətlərin təsir dairəsindən çıxmasına» Azərbaycan və Türkiyə ilə yaxşı əlaqələr qurmasına yol vermək istəməirlər.

Azərbaycanla demək olar ki, birbaşa quru əlaqəsi olmayan (təcrid edilmiş Naxçıvanla əlaqə istisna olmaqla) Türkiyə yalnız Gürcüstan, Rusiya və İran vasitəsilə Qafqaza, Azərbaycana və Orta Asiyaya daxil olmaq, onlarla hərtərəfli integrasiyaya girmək imkanına malikdir. Rusiya və İranın Qafqazda maraqlarını və bu sahədə konkret addımlarını nəzərə alsaq, onda Türkiyə-Azərbaycan, Türkiyə-Qafqaz əlaqələrinin nə qədər çətin və mürəkkəb olduğunu müşahidə etmək olar.

Bundan başqa, Türkiyənin Qafqazda möhkəmlənməsinə, özünün, Qərbin və Azərbaycanın maraqlarına xidmət məqsədilə fəaliyyət göstərməsinə Rusiya xüsusilə maneçilik törədir. Kreml onun bu bölgədə hər bir təşəbbüsünü ciddi qısqançlıqla qarşılayır və müvafiq əks-tədbirlər görməyə çalışır.

Belə olan halda Türkiyənin Qafqaz və Azərbaycanla, Azərbaycanın isə Türkiyə ilə münasibətləri xüsusi düşünülmüş, hər-tərəfli ölçülüb-biçilmiş, başqa dövlət və birliklərin xüsusi qısqançlıq və narazılığa səbəb olmayan vasitələrlə həyata keçirilməlidir. İki ölkə arasında etnik-dini təəssübkeşlik rəngindən tam azad, sivil dövlətlərarası münasibətlərə cavab verən, qarşılıqlı-faydalı əlaqələrə əsaslanan, xüsusi nümayiş etdirilməyən, müttəfiqlik telləri ilə bağlanan dövlətlərarası münasibətlər yaradılmalıdır.

Türkiyə Qafqazda öz siyasətini elə qurmalı və Azərbaycanla dövlətlərarası münasibətlərini elə bir hüquqi-normativ baza əsasında aparmalıdır ki, əvvəla, bu münasibətlər bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı olsun, hər iki dövlətin siyasi, iqtisadi. Mədəni, sosial, təhlükəsizlik və b. maraqlarına cavab versin və bu

münasibətlərin sivil beynəlxalq münasibətlərə tam uyğunluğu göz önündə olsun, açıq-aşkar sezilsin; ikincisi. iki dövlət ara sıradakı münasibətlər müttəfiqlik prinsiplərinə söykənməklə yanaşı, həm də hər iki dövlətin başqa dövlətlərlə münasibətlərinə qətiyyənlə xələl gətirməməlidir. Hər bir dövlət özünün üçüncü dövlətlə və yaxud dövlətlərlə münasibətlərində sərbəst olmalı və həmin subyektlərlə münasibətlərindən bir-birinin mənafehlərinin qorunması məqsədilə istifadə etməlidir; üçüncüsü, Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri hər iki dövlətin müstəqil dövlətçiliyinin qorunmasına və inkişafına, ərazi bütövlüyünün saxlanmasına xidmət etməli, hər birinin dövlət və milli atributlarına, milli dəyərlərinə hörmət üzərində qurulmalı, bir-birinin daxili işlərinə, xalqlarının strateji və cari seçimlərinə, tutduqları yola müdaxiləni istisna etməli; və nəhayət, dördüncüsü, beynəlxalq aləmdə bir-birinin təəssübünü çəkməli, bir-birinin maraqlarını qorumaq, eyni zamanda bunu yalnız beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə etməlidirlər.

Türkiyə Qafqazda özünün bütün addımlarını Azərbaycanın köməkliyi və maraqlarının nəzərə alınması ilə, Azərbaycan isə özünün Qərbi siyasətini eyni prinsiplə həyata keçirməlidir.

Azərbaycan Türkiyə üçün Qafqazda olduğu kimi, həm də Orta Asiya və Xəzər bölgəsində digər dövlətlərlə, xüsusən türk dövlətləri, İslam dininə mənsub xalqlarla əlaqə üçün mühüm vasitə rolunu oynaya bilər.

Türkiyənin Qafqaz regionu, Azərbaycan, Xəzər və Qara dəniz hövzəsində malik olduğu mövqe bu ölkənin Rusiya, İran, Ukrayna və Gürcüstanla münasibətlərindən də asılıdır. Türkiyə özünün regional maraqlarını elə gerçəkləşdirməlidir ki, bu, bir tərəfdən, onu Qafqazda Rusiya, İran və Ukrayna ilə açıq rəqibə çevirməsin, qarşı-qarşıya qoymasın, əksinə, onların ortaq maraq və mənafehlərinə cavab versin. O biri tərəfdən, Rusiya, İran və Ukraynanın milli maraqlarının Azərbaycan və Gürcüstanın milli və strateji maraqları ilə üst-üstə düşməsinə, qarşılıqlı-faydalı olmasına şərait yaratsın. Ən əsası isə bu siyasi xətt Qafqazın ən əhəmiyyətli geosiyasi bölgəsində yerləşən Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinin möhkəmləyinə, onlar arasındakı münasibətlərin strateji müttəfiqlik prinsipləri üzərində qurulmasına və inkişafına təkan versin. Əks halda,

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin taleyi və effektivliyi daim Rusiyanın, Ukraynanın, İranın və Ermənistanın bu məsələyə münasibətindən asılı olacaq və mövsümi xarakter daşıyacaq. Yəni Türkiyə regionun digər maraqlı dövlətləri ilə münasibətlərini qurarkən, Azərbaycan və Gürcüstanın bu dövlətlərlə münasibətlərinə ciddi xələl dəyməməsinə çalışmalı, bu iki müttəfiq ölkənin bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən digər region dövlətləri arasında məcburi seçim qarşısında qalmasına yol verməməlidir. Əks təqdirdə maraqlar mübarizəsi daim həm Türkiyəni, həm Azərbaycanı, həm də onlarla strateji müttəfiqlik marağı olan Gürcüstanı təqəddən salacaq, onların mövqeyinə zərbə vuracaq.

Bundan başqa, Türkiyənin Qafqaz siyasəti İran, Rusiya, Ukrayna, ABŞ, Avropa dövlətləri arasındakı ortaq və kəsişən maraqlar sistemi, Qafqaz dövlətlərinin milli maraqları və onun təzahür formaları, Qafqaz dövlətləri ilə Qafqazda marağı olan beynəlxalq, regional güc mərkəzləri arasındakı münasibətlərin bütün incəliklərini öyrənməklə və çevik maneəvlər vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Yalnız o zaman Türkiyə Qafqazda tam müvəffəqiyyətli siyasət həyata keçirə, özünün, Azərbaycanın və onun Qafqaz müttəfiqi olan Gürcüstanın maraqlarını ifadə edə bilər.

Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra 1991-ci il noyabrın 9-da onu tanıyan ilk dövlət məhz Türkiyə oldu. 1992-ci ilin yanvar ayının 14-də Azərbaycan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yaradılmışdır. Həmin vaxtdan Türkiyənin Azərbaycanda, 1992-ci ilin avqust ayından isə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik missiyası fəaliyyətə başlamışdır.

Diplomatik münasibətlərin yaradılması iki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında geniş perspektivlər açdı. Artıq 1992-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirlikləri arasında əməkdaşlıq haqqında və iki dövlət arasında vizasız gediş-gəlişə dair məktub mübadiləsi haqqında sazişlər imzalandı.

Türkiyə prezidenti Turqut Özalın Azərbaycana 1992-ci il 1-3 may tarixli səfəri və səfər zamanı imzalanmış Birgə Bəyanat strateji əməkdaşlığın təməli kimi qoydu. İki ölkə rəhbərləri arasında keçirilən görüşlər və Birgə Bəyanat qarşılıqlı əlaqələrin əsas prinsiplərini və inkişaf perspektivlərini müəyyən etdi. Hər iki dövlət

qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini əsas tutaraq ardıcıl addımlar atmağa başladı. Türkiyə müstəqil dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının səylərini dəstəkləyərək, hərtərəfli əlaqələrin inkişafına geniş yardım göstərirdi.

1992-ci ilin noyabr ayında kiçik və orta həcmli sənayec müəssisələrini inkişaf etdirmək sahəsində texniki əməkdaşlıq barədə, ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq, investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında hökumətlərarası sazişlər, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında kredit sazişi və digər sənədlər imzalandı. Bununla da qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi-normativ bazasının yaradılması sahəsində mühüm addımlar atıldı.

Azərbaycanın beynəlxalq aləmlə inteqrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında və ümumiyyətlə, ölkəmizin siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni maraqlarının reallaşmasında Türkiyə ilə hərtərəfli əməkdaşlığın genişlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu istiqamətdəki kursun yüksələn xətt üzrə inkişafını təmin etdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Türkiyəyə 1994-cü il fevralın 8-dən 11-dək davam edən ilk rəsmi səfəri ikitərəfli əlaqələrin inkişafına yeni təkan verdi. Ankarada aparılan danışıqlardan sonra fevralın 9-da Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında protokol, elmi, texniki, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında saziş, dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə müqavilə, siyasi məsləhətləşmələr barədə saziş, investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında saziş və digər mühüm sənədlər imzalandı.

1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi"ni imzalamış xarici neft şirkətləri konsorsiumunda "Türk petrolları" şirkətinin təmsil olunması Türkiyə ilə Azərbaycan arasında strateji əməkdaşlığın inkişafının real təzahürü idi.

Dövlət rəhbərlərinin müntəzəm xarakter almış qarşılıqlı səfərləri iki ölkə arasındakı münasibətlərin daha da inkişafı ilə müşayiət olunurdu. 1995-cı il dekabrın 7-9-da Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı imzalanmış Birgə Bəyanat və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında memorandum

dostluq münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplərin və əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin sarsılmaz olduğunu bir daha təsdiq etdi.

İkitərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsi və dostluq münasibətlərinin inkişafı Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının əhatə çərçivəsini genişləndirdi. 1996-cı ildə iki ölkə arasında hərbi, texniki və elm sahələrində əməkdaşlığa dair bir sıra sənədlər imzalandı.

Beləliklə, qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi-normativ əsaslarının genişlənməsi iki ölkə arasında siyasi-iqtisadi, cəmi-mədəni, hərbi və b. sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı üçün yəni perspektivlər açmışdır. İkitərəfli əlaqələrlə yanaşı regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də Türkiyə ilə səmərəli işbirliyinin möhkəm təməli yaradılmışdır. Hər iki dövlət BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türkdilli Dövlətlər Birliyi, EKO, İslam Konfransı Təşkilatında qarşılıqlı mənafelərin qorunması sahəsində ardıcıl siyasi xətt yeridir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci il aprelin 30-da İstanbulda keçirilən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Zirvə toplantısında iştirak etmiş, bir həftə sonra isə - mayın 5-8- də Türkiyədə rəsmi səfərdə olmuşdur. Keçirilən bütün görüşlərdə Azərbaycan Respublikası Türkiyə ilə münasibətlərin daha da inkişafına xüsusi əhəmiyyət verdiyini göstərmiş və imzalanmış sənədlərdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın hərtərəfli və dinamik inkişafına maraqlı olduğunu nümayiş etdirmişdir. Belə ki, 1997-ci il mayın 5-də Ankarada Azərbaycan Respublikası hökuməti və Türkiyə Respublikası hökuməti arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşməsi haqqında bəyannamə, kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrinin inkişafına yönəlmiş əməkdaşlıq haqqında əlavə protokol, elektroenergetika sahəsində "əməkdaşlıq haqqında saziş və digər mühüm sənədlər imzalanmışdır.

Azərbaycanın xarici siyasətində Türkiyə ilə münasibətlərin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq edən və ümumiyyətlə, iki ölkənin qarşılıqlı əlaqələrini səciyyələndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra hər il iki ölkənin dövlət və hökumət rəhbərlərinin çoxsaylı qarşılıqlı rəsmi və işgüzar səfərləri hökumətlərarası münasibətləri tənzimləyən müxtəlif sənədlərin imzalanması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu, iki

dost ölkənin qarşılıqlı münasibətlərinin özünəməxsusluğunun təzahürü olmaqla yanaşı, ikitərəfli əlaqələrin dinamik inkişafı üçün geniş hüquqi-normativ bazanın yaradılmasında mühüm rol oynamışdır.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk günlərindən Türkiyə Azərbaycanın beynəlxalq hüquq normalarına uyğun haqlı tələblərini ardıcıl müdafiə etmiş, respublikamızın ərazi bütövlüyünün və suveren hüquqlarının təmin olunması üçün böyük səylər göstərmişdir. Münaqişənin həlli yolunu yalnız Azərbaycanın razılaşacağı şərtlər çərçivəsində qəbul edəcəyini bildirən Türkiyə münaqişə nizamlanana qədər Ermənistan ilə diplomatik münasibətlər qurmayacağı və iqtisadi əlaqələr yaratmayacağı barədə öz qətiyyətli mövqeyindən dönməyəcəyini dəfələrlə bəyan edib.

Azərbaycan regionda həyata keçirilən global iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsində Türkiyənin yaxından iştirakına daim xüsusi diqqət yetirir. Avropa ilə Şərq ölkələri arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yaradılması sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən "Böyük İpək yolu"nın bərpasına dair 1998-ci il sentyabrın 8-9-da Bakıda keçirilmiş beynəlxalq konfransda Türkiyə Prezidenti S. Dəmirəl də iştirak etmişdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın dərinləşməsinə yeni stimül vermişdir. Bununla yanaşı, digər iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsi, o cümlədən Xəzərin enerji resurslarının dünya bazarlarına nəql olunması sahəsində aparılan işlərdə Azərbaycan ilə Türkiyənin davamlı işbirliyi qurması hər iki dövlətin mənafeələrinin qorunmasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə, respublikamızın neft strategiyasının həyata keçirilməsi regional sabitliyin möhkəmlənməsi və qonşu dövlətlərlə, xüsusən Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha da dərinləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə ardıcıl siyasət yeridən Azərbaycan Respublikası Əsas İxrac Boru Kəməri marşrutunun müəyyən edilməsində ölkəmizin və Türkiyənin mənafeələrinə tam cavab verən qərar qəbul etmişdir. 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Süleyman Dəmirəl "Xam neftin Azərbaycan

Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair" saziş imzaladılar.

Eyni zamanda, "Şahdəniz" yatağından hasil olunan təbii qazın Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə Türkiyəyə nəql olunması üçün qaz boru kəmərinin də inşasını həyata keçirmək haqqında qərar verdilər. Bu layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycan və Türkiyənin sosial-iqtisadi inkişafında, regional təhlükəsizliyin möhkəmlənməsində, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsində və ölkələrimizin dünya birliyinə hərtərəfli integrasiyasında yeni bir səhifə açdı.

Müstəqil dövlət quruculuğu yolunda Azərbaycana siyasi və iqtisadi yardım göstərən Türkiyə Cümhuriyyəti müstəqil dövlətçiliyin əsas atributlarından olan ordu quruculuğu sahəsində də öz potensialından bəhrələnməyə imkan yaratmışdır. Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı ildən-ilə genişlənərək, Azərbaycan ordusu üçün zabıt kadrlarının hazırlanmasında, hərbi təimlərin keçirilməsində, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsində və ordumuzun NATO standartları səviyyəsində qurulmasında mühüm rol oynamışdır.

1999-2002-ci illərdə hərbi əməkdaşlıq sahəsində imzalanmış bir sıra sənədlər iki ölkə arasında hərbi əlaqələrin daha dolğun əməli xarakter kəsb etməsinə, Azərbaycan ordusunun potensialının yüksəlməsinə təsir göstərmişdir.

Bu sahədə həyata keçirilən əməkdaşlığın əsas təzahürlərindən biri də 1999-cu ildə iki ölkə arasında imzalanmış sazişə əsasən Azərbaycan hərbi kontingentinin Türkiyə hərbi hissələri tərkibində Kosovoda sülhməramlı missiyanın yerinə yetirilməsində iştirakından ibarət oldu. Bu addım Azərbaycanın Ümumavropa təhlükəsizlik sistemində qoşulması və ümumbəşəri dəyərlərin qorunmasına öz töhfəsini vermək əzmini təsdiq edirdi.

Türkiyənin yeni prezidenti seçilmiş Əhməd Necdət Sezərin 2000-ci il iyulun 11-12-də ilk xarici səfərə Azərbaycana gəlməsi və Bakıda imzalanmış Birgə Bəyanat qarşılıqlı strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinin hər iki ölkənin xarici siyasətində prioritet istiqamət olduğunu bir daha göstərdi.

2001-ci ilin martında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri və səfər zamanı vergilər, maliyyə, Azərbaycan təbii qazının Türkiyəyə nəql edilməsinə dair saziş və digər sənədlərin imzalanması qarşılıqlı faydalı

əməkdaşlıq siyasətinin davam etdirilməsinə əlavə şəraitin yaradılması baxımından əlverişliyyət kəsb edir.

Türkiyə ilə münasibətlərin ildən-ilə möhkəmlənməsi, real və zəngin məzmun kəsb etməsi hələ 1999-cu ilin noyabrında ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısında Prezident Heydər Əliyevə Türkiyənin iştirakı ilə "Qafqaz paktı" yaradılması ideyası ilə çıxış etməyə imkan vermişdir. Bu ideyanın həyata keçirilməsində növbəti addım 2002-ci il aprelin 29-30-da Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan prezidentlərinin Trabzonda keçirilən Zirvə görüşündə atılmışdır. Görüşdə aparılan müzakirələrdən sonra Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında "Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qanunsuz narkotik və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı, qeyriqanuni yollarla əldə olunmuş vəsaitin yuyulması, silah və insan alveri və digər mühüm cinayətlərlə mübarizə haqqında Müqavilə" imzalandı.

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında Prezident İlham Əliyevin 2004-cü il aprelin 13-15-də qardaş ölkəyə rəsmi səfəri mühüm rol oynadı. Səfər zamanı İlham Əliyev prezident Ə.N. Sezər, baş nazir R. T. Ərdoğan, Böyük Millət Məclisinin sədri B. Arınc və digər rəsmi şəxslərlə görüşdü, parlament üzvləri qarşısında çıxış etdi. Həmin çıxışında Azərbaycan prezidenti dedi: "Türkiyəni özümə vətən hesab edirəm. Amma prezident kimi bu. mənim ilk səfərimdir. Bu gün tam qətiyyətlə deyə bilərəm ki, bu səfər iki ölkə arasında olan münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır".

Səfər zamanı Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında birgə bəyanat, mülki aviasiya və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığa dair protokollar və s. sənədlər imzalandı.

Səfər ərəfəsində mətbuatda və televiziya Türkiyənin Ermənistanla sərhədləri açacağına dair məlumatlar yayılırdı. "Saman-yolu" televiziyasına müsahibəsində İlham Əliyev Avropa Birliyinin bu məsələ ilə bağlı Türkiyəyə təzyiq göstərməsindən xəbərdar olduğunu qeyd etdi və tamaşaçıların nəzərinə çatdırdı ki, bir neçə il əvvəl Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini həyata keçirmək niyyətini bəyan edəndə Azərbaycan da böyük təzyiqlərə məruz qalmışdı. Ölkəmizin bu basqılara dözdüyünü deyən dövlət başçısı ümidvar olduğunu bildirdi

ki, qüdrətli dövlət olan Türkiyə də təzyiqlərə davam gətirə biləcək, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmayınca Ermənistanla sərhədləri açmayacaqdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan ilə Türkiyə münasibətlərinin dostluq və strateji əməkdaşlıq xarakteri kəsb etməsi nəinki hər iki dövlətin mənafeələrini təmin edir, eləcə də bütün regionda sabitliyin qorunması, sosial-iqtisadi tərəqqi və integrasiya üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına təsir göstərən mühüm amil rolunu oynayır. İkitərəfli əlaqələrin bugünkü səviyyəyə yüksəlməsi isə Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə Türkiyə ilə əlaqələrin inkişafına yönəlmiş ardıcıl, məqsədyönlü xarici siyasəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Beləliklə, tarazlaşdırılmış və çoxşaxəli xarici siyasət kursu yeridən Azərbaycan Respublikası son illərdə Avropa strukturları ilə hərtərəfli integrasiya xəttini fəal sürətdə həyata keçirsə də, etnik və dini yaxınlığı ilə seçilən Şərq ölkələri, xüsusən Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına ciddi diqqət yetirmiş, strateji tərəfdaşlığın yaranıb dərinləşməsinə nail olmuşdur. Bu isə həm regional təhlükəsizliyin və sabitliyin qorunmasında, həm də Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə sıx integrasiya olunmasında Türkiyənin potensialından səmərəli şəkildə bəhrələnməyə və respublikamızın dövlət maraqlarını təmin etməyə geniş imkanlar açır.

3.2 Azərbaycan- Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığı

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında iqtisadi əməkdaşlıq üzrə birgə hökumətlərarası komissiya fəaliyyət göstərir. Komissiyanın Azərbaycan tərəfindən həmsədri Baş nazirin müavini Abid Şərifovdur. Komissiyanın ilk iclası 26 fevral 1997-ci ildə Ankara şəhərində, ikinci iclası 31 yanvar 2002-ci ildə Bakı şəhərində, üçüncü iclası 14 aprel 2005-ci ildə İstanbul şəhərində, dördüncü iclası 29 iyul 2006-cı ildə Bakı şəhərində və beşinci iclası 11 aprel 2008-ci il tarixində İstanbulda keçirilmişdir. İclaslar zamanı enerji, sənaye, investisiyalar və podratçılıq xidmətləri sahəsində əməkdaşlıq, nəqliyyat, rabitə və informasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı, turizm sahəsində

əməkdaşlıq, maliyyə və gömrük məsələləri prioritet təşkil edir. Ölkəmizi Türkiyə ilə irimiqyaslı enerji və nəqliyyat layihələri (BTC, BTƏ, BTQ) birləşdirir.

Ölkəmizin Türkiyə ilə münasibətləri strateji tərəfdaşlıq prinsipi əsasında qurulmuşdur.

2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətində Türkiyə birinci yeri tutmuşdur.

1 fevral 2008-ci il tarixində ölkələrimiz arasında uzunmüddətli əməkdaşlıq proqramı və icra planı qəbul edilmişdir.

Bu komissiyanın keçirilmiş iclasları zamanı enerji, sənaye, investisiyalar və podratlıq xidmətləri sahəsində əməkdaşlıq, nəqliyyat, rabitə və informasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı, turizm sahəsində əməkdaşlıq, maliyyə və gömrük məsələləri prioritet təşkil edir. Ölkəmizi Türkiyə ilə irimiqyaslı enerji və nəqliyyat layihələri (Bakı-Tiblisi-Ceyhan, Bakı-Tibilisi-Ərzurum, Bakı-Tiblisi-Qars) birləşdirir. Ölkəmizin Türkiyə ilə münasibətləri strateji tərəfdaşlıq prinsipi əsasında qurulmuşdur. 1 fevral 2008-ci il tarixində İstanbulda keçirilmiş iclasda ölkələrimiz arasında uzunmüddətli əməkdaşlıq proqramı və icra planı qəbul edilmişdir.

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 1 milyard 433,5 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 807,3 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 626,2 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.

**Xarici ticarət dövriyyəsində ölkələrin xüsusi çəkisi
(milyon ABŞ dolları ilə)**

Ölkələr	İxrac	%-lə çəkisi	İdxal	%-lə çəkisi	Dövriyyə	%-lə çəkisi
İtaliya	4805,6	22,02	272,6	2,97	5078,2	16,4
ABŞ	745,8	3,41	563,4	6,13	1309,2	4,22
İsrail	1767,0	8,09	24,0	0,26	1791,0	5,77
Hindistan	778,2	3,57	36,9	0,40	815,1	2,63
Fransa	1523,5	6,98	157,4	1,71	1680,9	5,42
Rusiya	640,3	2,93	1314,5	14,31	1954,8	6,30

İspaniya	783,7	3,59	49,4	0,54	833,10	2,69
Niderland	19,10	0,10	188,8	2,05	207,90	0,67
Türkiyə	502,5	2,30	1186,6	12,92	1789,10	5,77
İndoneziya	2012,3	9,24	32,7	0,36	2045,0	6,59
Böyük Britaniya	126,4	0,58	978,3	10,65	1104,70	3,56
Çin	63,9	0,29	697,1	7,59	761,0	2,45
Çili	-	-	1,2	0,01	1,2	-
Almaniya	1925,5	8,82	703,6	7,66	2629,1	8,48
Ukrayna	48,4	0,22	419,6	4,57	468,0	1,51
İran	39,4	0,18	147,1	1,6	186,5	0,60
Digər	6047,0	27,70	2424,5	26,39	8471,5	27,31
Cəmi	21828,6	100,0	9187,7	100,0	31016,3	100,0
Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi						

Cədvəl 4.

Türkiyə Respublikasından idxal olunan əsas mallar

İdxalın Tərkibi (2014)			
Malların adı	Min ABŞ dolları	Faizlə	
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	224 552,7	27,8	
Qara və az qiymətli metallar və onlardan məmulatlar	147 966,6	18,3	
Quru nəqliyyatı vasitələri və onların hissələri	126 083,5	15,6	
Kimya sənayesi məhsulları	70 713,4	8,8	
Mineral məhsullar, elektrik enerjisi	44 937,0	5,6	
Müxtəlif sənaye malları	27 040,2	3,3	
Digər	166 050,0	20,6	
Cəmi:	807 343,4	100,0	

Türkiyə Respublikasında ixrac olunan əsas mallar

İxracın Tərkibi (2014)		
Malların adı	Min ABŞ dolları	Faizlə
Mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları	504 312,1	80,5
Nikel və ondan hazırlanan məmulatlar	51 503,0	8,2
Plastik kütlələr və onlardan hazırlanan məmulatlar	39 274,1	6,3
Digər	31 068,0	5,0
Cəmi:	626 157,2	100,0
Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi		

Hazırda Azərbaycanda qeydiyyatdan keçmiş 600 Türk şirkəti fəaliyyət göstərir, onların qoyduğu sərmayələrin həcmi təxminən 3 milyard dollara yaxındır. Təxminən 400-dən çox Türk şirkəti Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərir ki, bunlarda da 5 min türk və 50 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı çalışır. 2005-2014-ci illərdə ölkəmizin qeyri-neft sektoruna Türk şirkətləri tərəfindən 840 milyon ABŞ dolları məbləğində sərmayə yatırılmışdır.

Azərbaycan İqtisadiyyatında Türkiyə kapitalı

	Şirkətlərin sayı	Kapitalın həcmi	Çalışanların sayı
Cəmi iqtisadiyyatda	600	4 mlrd. Dollar	-
o cümlədən			
Qeyri-neft sektorunda	400	840 mln. dollar	5000 türk, 50000 Azərbaycanlı

Son illərdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycan da, öz növbəsində, Türkiyə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunu artırır. “Petkim” şirkətinin səhmlərinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən alınması buna misal ola bilər.

Türkiyə və Azərbaycanada kiçik və orta müəssisələrin inkişafı sahəsində fəaliyyət göstərən qurumlar arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi və sahibkarlıq subyektləri arasında ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi iki dölətin maraqlarına tam cavab verir. Ona görə də strateji əhəmiyyət kəsb edir.

NƏTİCƏ

Maqistr dissertasiyasında aparılan tədqiqatın əsasında aşağıdakı təkliflər və tövsiyyələr verilə bilər:

1. İslam ölkələri həm dünya iqtisadiyyatında, həm də müsəlman dünyasında qeyri-bərabər, müxtəlif inkişaf səviyyəsindədir. İslam ölkələrinin iqtisadi vəziyyətinin təhlili əsasən onların makroiqtisadi inkişafını əks etdirən əsas göstəricilərinin səviyyəsi, ÜDM-in istehsalı, iqtisadiyyatının strukturu, təbii resursları və digər göstəricilər. Ona görə də bütün müsəlman ölkələrini iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1. İnkişaf etmiş müsəlman ölkələri – buraya Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Küveyt, Qətər, Malayziya, Səudiyyə Ərəbistanı, Oman və Brünay ölkələrini aid etmək olar. 2. Sənayecə inkişaf etmiş müsəlman ölkələri – buraya İndoneziya, Türkiyə, MDB müsəlman ölkələrindən Özbəkistan, Qazaxıstan və Azərbaycan. 3. İnkişaf etməkdə olan müsəlman ölkələri – Livan, İran, Suriya, Əlcəzair, Tunis, İordaniya, Misir, Mərakeş, İraq və Pakistanı aid etmək olar.

2. Təhlil göstərir ki, İslam ölkələrində müxtəlif iqtisadi inkişaf modelləri tətbiq olunsada, lakin vahid islam ideologiyasını, islam iqtisadiyyatının ümumi prinsiplərini, onun əsaslarını və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müsəlman ölkələri iqtisadi inkişaf proqramlarında aşağıdakı istiqamətləri realizə etməyə çalışmalıdırlar:

- ümumi rifahı təmin etmək;
- yoxsulluğu aradan qaldırmaq;
- sərbəst fəaliyyət göstərmək üçün bərabər iqtisadi şərait yaratmaq;
- gəlirlərin bölgüsündə və sərvətlərin mənimsənilməsində ədalətli olmaq;
- fərdi inkişaf potensialını mərhələlər üzrə nəzərə almaq.

3. Hazırda müsəlman ölkələrini birləşdirən ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat İslam Konfransı Təşkilatıdır. Bu gün bu təşkilat 58 müsəlman ölkəni birləşdirir. İKT çərçivəsində müxtəlif iqtisadi qurumlar fəaliyyət göstərir. Bu qurumlar arasında İslam İnkişaf Bankı (İİB) xüsusi yer tutur. Bankın əsas məqsədi şəriət prinsipləri əsasında istər tək, istərsə də qrup halında olan üzv dövlətlərin iqtisadi inkişafını dəstəkləməkdir.

Bankın vəzifələri aşağıdakılardır:

- üzv dövlətlərdə olan istehsal layihələrinin maliyyələşdirilməsi;
- iqtisadi və sosial inkişaf məqsədi ilə bu dövlətlərə maliyyə yardımının təqdim edilməsi;
- üzv dövlətlərdə xarici ticarətin inkişafına yardım göstərilməsi.

4. Azərbaycan 1991-ci ilin dekabrında İslam Konfrans Təşkilatına qəbul edilmişdir. Bu günə qədər İslam İnkişaf Bankı ölkəmizə ümumi məbləği 130 milyon dollardan artıq olan güzəştli kreditlər təqdim etmiş, qaçqın və məcburi köçkünlərə humanitar yardımları göstərmiş, istehsal müəssisələrinin, su kanallarının və yolların tikilməsi, sosial-iqtisadi inkişaf layihələrinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanması üçün ümumi məbləği 5 mln.doll. maliyyə vəsaitini təmənnasız ayırmışdı. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı ilə yanaşı, bu quruma daxil olan ayrı-ayrı ölkələrlə ikitərəfli həm iqtisadi əlaqələrinin qurulması, həm də Ermənistan- Azərbaycan münaqişəsinin həllində həmin dövlətlərin potensialından istifadə edilməsi istiqamətində ardıcıl iş aparır.

5. Azərbaycan islam ölkələrin digər inteqrasiya qurumları ilə də əməkdaşlıq göstərir. Bu İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) və Türkdilli dövlətlər Birliyi (TDB) təşkilatlarıdır. İƏT hazırda İran, Pakistan, Türkiyə, Azərbaycan, Əfqanıstan, Qazaxıstan və Orta Asiyanın daha dörd dövlətini öz tərkibində birləşdirməklə böyük bir Avrasiya regional inteqrasiya qurumuna çevrilib. Üzv ölkələrin geniş iqtisadi, siyasi potensiala və əmək resurslarına, ümumilikdə 342 milyon əhaliyə, 7 milyon km² əraziyə, zəngin enerji qaynaqlarına və təbii sərvətlərə malik olması, dünyanın Xəzər, Qara dəniz, Fars körfəzi kimi əhəmiyyətli geosiyasi və geoiqtisadi məkanında yerləşməsi İƏT-i hazırda dünyanın sayılıb-seçilən təşkilatları sırasında xüsusi tanıtıdır. Bu təşkilat çərçivəsində global enerji layihələri, Şərq-Qərb nəqliyyat kommunikasiya (TRASEKA), Bakı-Ceyhan neft-qaz kəməri kimi mühüm işlər görülür.

6. Azərbaycan ilə Türkiyə münasibətlərinin dostluq və strateji əməkdaşlıq xarakteri kəsb etməsi nəinki hər iki dövlətin mənafeələrini təmin edir, eləcə də bütün regionda sabitliyin qorunması, sosial-iqtisadi tərəqqi və inteqrasiya üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına təsir göstərən mühüm amil rolunu oynayır. İkitərəfli

əlaqələrin bugünkü səviyyəyə yüksəlməsi isə Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə Türkiyə ilə əlaqələrin inkişafına yönəlmiş ardıcıl, məqsədyönlü xarici siyasəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Beləliklə, tarazlaşdırılmış və çoxşaxəli xarici siyasət kursu yeridən Azərbaycan Respublikası son illərdə Avropa strukturları ilə hərtərəfli integrasiya xəttini fəal surətdə həyata keçirsə də, etnik və dini yaxınlığı ilə seçilən Şərq ölkələri, xüsusən Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına ciddi diqqət yetirmiş, strateji tərəfdaşlığın yaranıb dərinləşməsinə nail olmuşdur. Bu isə həm regional təhlükəsizliyin və sabitliyin qorunmasında, həm də Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə sıx integrasiya olunmasında Türkiyənin potensialından səmərəli şəkildə bəhrələnməyə və respublikamızın dövlət maraqlarını təmin etməyə geniş imkanlar açır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Ümid körpüsü”. İslam Konfransı Təşkilatının 8-ci Zirvə görüşü. Tehran, 1997. Bakı, 1998.
2. Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardım haqqında İKT-nin qətnaməsi. Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə. Bakı, 2002.
3. Azərbaycan - İslam Konfransı Təşkilatı əlaqələri. Heydər Əliyev və Şərq. Beş cildə. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə. Bakı, 2002, s. 59-118.
4. Davos şəhərində keçirilən iqtisadi forumda “Qafqaz” və Mərkəzi Asiyanın perspektivləri: İpək yolu və ya “böyük oyun” mövzusunda Prezident Heydər Əliyevin çıxışı. “Dirçəliş”, 2000, N 2.
5. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında İKT-nin qətnaməsi.
6. Heydər Əliyev diplomatiyasında İslam Konfransı Təşkilatı mühüm amil kimi. Bax: V.Abdullayev. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı, 2000.
7. İKT-yə üzv olan dövlət və hökumət başçılarının Zirvə toplantıları. Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Bakı, 2002.
8. TRASEKA. Tarixi ipək yolunun bərpası üzrə 8-9 sentyabr 1998-ci ildə Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq konfransın materialları. “İpək yolu”, Bakı, 1998, N 4.
9. Kərimov C., Orucov A., İsrailov H. Dünya iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2007.
10. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, 2005.
11. Feyzullabəyli İ., Bayramov Ə. İslam (sosial-iqtisadi münasibətlər). Bakı, 2008.
12. Meybullayev M. İslam iqtisadiyyatı. Bakı, 2004.

13. Əhmədov E. “Beynəlxalq təşkilatlar”. İxtisas kursu üzrə metodik vəsait. Bakı, 2005.
14. Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999.
15. Азербайджанская Республика и Содружество Независимых Государств. Баку, 2001.
16. Мировая экономика и международные экономические отношения . Учебник. Под ред. А.Булатова. М., 2008.
17. Мировая экономика. Спиридонов И. Учебное пособие. М., 2007.
18. Международные экономические отношения. Учебник, 2-е изд. Под ред. Н.Ливенцева. М., 2006.
19. Бабин Э., Исаченко Т. Внешнеэкономическая политика. М., 2006.
20. Костюнина Г. Азиатско-Тихоокеанская интеграция. М., 2004.

S U M M A R Y

Master's thesis topic in the "Economic cooperation between Azerbaijan and Islamic countries and prospects of its development"

The aim of complex analysis of The place and maintenance of Islamic countries in World Economy, the International economic relations Islamic countries and also collaboration condition of Azerbaijan with Islamic countries as in the frame of bilateral condition and in the context Islamic regional integration unity and organization have been carried out in the dissertation work. In accordance with this the following problems have been revealed in the work: the place and role of Islamic countries in world economy has been shown, the model of economic development of leading Islamic republics are revealed, the basis and principles of Islamic economy are presented, the condition and perspectives of Azerbaijan's collaboration with Islamic countries are analyzed and the special place in the work have been paid to strategic cooperation of Azerbaijan and Turkey.

РЕЗЮМЕ

Магистерской диссертации на тему: «Экономическое сотрудничество Азербайджана с Исламскими странами и перспективы его развития»

В работе поставлена цель провести комплексный анализ международных экономических отношений Исламских стран, а также состояние экономического сотрудничества Азербайджана с Исламскими странами как в рамках двухсторонних отношений, так и в контексте исламских региональных интеграционных объединений и организаций. В этой связи в работе ставятся и решаются следующие задачи: показаны место и роль исламских стран в мировой экономике, рассматриваются модели экономического развития ведущих исламских стран, представлены основы и принципы исламской экономики, анализируются состояние и перспективы сотрудничества Азербайджана с исламскими странами, при этом особое место в работе уделено стратегическому партнерству Азербайджана с Турцией.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. İslam ölkələri həm dünya iqtisadiyyatında, həm də müsəlman dünyasında qeyri-bərabər, müxtəlif inkişaf səviyyəsindədir. İslam ölkələrinin iqtisadi vəziyyətinin təhlili əsasən onların makroiqtisadi inkişafını əks etdirən əsas göstəricilərinin səviyyəsi, ÜDM-in istehsalı, iqtisadiyyatının strukturu, təbii resursları və digər göstəricilər. Ona görə də bütün müsəlman ölkələrini iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1. İnkişaf etmiş müsəlman ölkələri – buraya Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Küveyt, Qətər, Malayziya, Səudiyyə Ərəbistanı, Oman və Brünay ölkələrini aid etmək olar. 2. Sənayecə inkişaf etmiş müsəlman ölkələri – buraya İndoneziya, Türkiyə, MDB müsəlman ölkələrindən Özbəkistan, Qazaxıstan və Azərbaycan. 3. İnkişaf etməkdə olan müsəlman ölkələri – Livan, İran, Suriya, Əlcəzair, Tunis, İordaniya, Misir, Mərakeş, İraq və Pakistanı aid etmək olar.

Təhlil göstərir ki, İslam ölkələrində müxtəlif iqtisadi inkişaf modelləri tətbiq olunsada, lakin vahid islam ideologiyası, islam iqtisadiyyatının ümumi prinsipləri, onun əsasları və xüsusiyyətləri eynidir.

Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra, onun, baxmayaraq ki xarici iqtisadi əlaqələrində Avropa məkanına inteqrasiya xüsusi yer tutur, öz tarixi, mədəniyyəti, dini etiqadı, adət-ənənələri ilə İslam ölkələrinin ayrılmaz hissəsi olan ölkənin İslam dövlətləri ilə çoxtərəfli münasibətləri, o cümlədən iqtisadi əlaqələri, bu dövlətlərin təmsil olunduğu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan, Azərbaycanın İslam ölkələri ilə çoxtərəfli münasibətlərinin, o cümlədən iqtisadi əlaqələrinin inkişafı məsələlərinin tədqiqi, islam inkişaf modelini, islam iqtisadiyyatının əsaslarını və prinsiplərini öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki tərəfdən böyük aktuallıq kəsb edir.

Bu gün 58 müsəlman ölkəsini birləşdirən ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat İslam Konfransı Təşkilatıdır (İKT). Dini birlik əsasında yaradılan bu təşkilatın əsas məqsədi üzv dövlətlər arasında islam həmrəyliyini möhkəmləndirməyi əsasında

elm, mədəniyyət, sosial-iqtisadi və başqa vacib sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirmək və dərinləşdirməkdir.

Azərbaycan 1991-ci ilin dekabrında təşkilata qəbul edilmişdir və o gündən təşkilatın bütün zirvə konfranslarında, onun əsas orqanları ilə müxtəlif istiqamətlərdə sıx əməkdaşlıq edir. Əməkdaşlığın bir vacib istiqamətlərdən biridə ***iqtisadi əməkdaşlıqdır***. Təşkilatın əsas iqtisadi orqanlarından olan ***İslam İnkişaf Bankı*** ilə əməkdaşlıq xüsusi yer tutur. Bank tərəfdən bu günədək Azərbaycana ayrılmış güzəştli islam bankçılıq ənənələrinə əsasən kreditlərin məbləği 130 mln. doll. artıqdır, qrantların məbləği isə 5 mln. doll. keçib. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı ilə yanaşı, bu quruma daxil olan ayrı-ayrı ölkələrlə də ikitərəfli iqtisadi əlaqələrinin qurulmasına da çox böyük əhəmiyyət verir. Müsəlman ölkələrinin digər integrasiya qurumları, ilk növbədə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türkdilli Dövlətlər Birliyi çərçivəsində də İslam ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin təhlili böyük aktuallığa malikdir.